

Fig. 1. Øster Larskirke, set fra syd-sydøst.

C. G. S. 1947

ØSTER LARSKIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

Kirken omtales første gang 30. august 1332, som havende ydet 10 øre penge til pave-stolen: »... a persona ecclesie sancti Laurentii (i margen: in Borandaholm) — x oras denariorum«¹. Den benævnes stadig efter sin værnehelgen, *S. Laurentius*, på dansk S. Lars, men fra omkring 1600 har man føjet et Øster- til navnet for at adskille det fra Nylars (sml. s. 244); på egnen siger man dog stadig Larskirke og Larskersen (c: Larskirkesogn)². Kirken, som i middelalderen tilhørte ærkebispens i Lund, blev efter reformationen lagt under kronen, som endnu besad den 1809³. I vore dage er den selvejende (sml. Rønne, s. 36).

Sagnet fortæller, at tre påfaldende store sten, blandt disse Lagerrestenen ved 42. selvejergård, med unøjagtigt sigte skal være kastet mod kirken af en troldkælling i Sverige⁴.

1891, under arbejdet med at sænke og omlægge kirkens gulv, blev der fra den omkastede fyld opsamlet ialt 37 mønter, hvoraf 14 var danske, mens resten var tyske, langt overvejende hanseatiske (fra Lübeck, Lüneburg, Salzwedel, Mecklenburg, Demmin, Colberg, Pyritz, foruden ubestemmelige pommerske)⁵. Dette ældre fund blev smukt kompletteret ved restaureringen 1955, da Nationalmuseet fik lejlighed til at sigte omtrent al den resterende gulvfylt helt ned til det sammenhængende, ligesom et tæppe liggende stenlag, hvorpå kirkebygningens mure og indvendige piller er rejst (sml. nedenfor). Der fremkom herved yderligere 70 bestemmelige mønter, hvis alder og proveniens var fordelt

næsten helt på samme måde som i det foregående fund. Også her var mindsteparten, højt regnet 22, præget i Danmark, og af svenske mønter var der kun 2 (Erik Eriksen, præget 1222—50). Af de talrige tyske mønter, som stammede fra Mecklenburg, Pommern og en lang række vendiske stæder, var den ældste en mecklenborgsk hulpenning fra tiden 1240—80, mens resten, hvoriblandt en og samme mønt kunne være repræsenteret ved flere, op til 6 eksemplarer, var præget adskilligt senere, men dog alle inden 1500. Fundets yngste mønter var danske, præget for Frederik 1. (1524), Christian 4. (1614) og Frederik 3. (1670)⁶.

Af samtlige 107 i kirkegulvet fundne mønter kan kun 2 henføres til 1100-tallet, nemlig 2 eksemplarer af en mønt uden omskrift, hvoraf det ene eksemplar blev fundet 1891, uvist i hvilken del af kirken, mens det andet stammer fra den 1955 foretagne sigtning af korets gulvfyld. Denne ret sjældne mønt indordnes almindeligvis i Valdemar den Stores ældre skånske møntserie og menes slået kort efter 1157, men selv hvis dette skulle blive bekræftet, ville de to i Østerlars fundne mønters ælde ikke kunne betragtes som noget afgørende moment for den gamle diskussion om kirkens rette datering⁷. 14 eksemplarer af samme mønt kendes fra et byggeoffer, som 1835 blev fundet indmuret under nederste trin af en kortrappe i domkirken i Lund⁸, men i dette fund indgik desuden 40 mønter, som henføres til Knud 6., og måske også en enkelt præget for Valdemar 2., hvilket minder om, at de gode penge fra 1100-tallet kan have været i omløb op til et halvt hundrede år.

Kirken ligger centralt i det ret store sogn, godt 100 m over havet, men på jævnt terræn. Fra rotundens skyttegang er der mod nordøst udsigt til kysten omkring 3 km borte.

Kirkegårdens gamle plan kendes fra en landmålertegning fra 1846 (fig. 3). Nævnte år blev gravstederne skiftet mellem sogneboerne, således at hver selvejer- og hver vornedgård fik anvist sit, men allerede 1865 blev kirkegården udvidet betydeligt mod vest. Efter denne og senere reguleringer står den fordums afrundede og af kampestensdiger hegnede kirkegård med skarpe hjørner og knæk. Den nuværende mur om den ældre del af kirkegården er af kløvet granit, lagt i cementblandet mørtel, og stammer i hovedsagen fra tiden 1874—77 (kopibog v. emb.). Hovedindgangen er i vest og består af en køreport, flankeret af to fodgængerlåger. Af dens 4 glatte granitpiller stammer de to midterste fra 1849 (indhugget årstal), de to yderste fra 1865, da indgangen blev udvidet og pillerne fik de nuværende topkugler af støbejern (rgsk.). En trælåge mod syd, vel fra midten af forrige århundrede, har karnissvungne konsoller under den svagt opadkrummede overligger, som krones af et lille kors. En ligeledes tømret låge mod nord er moderne, men på gammel bornholmsk maner overdækket med spåntækket saddeltag kronet af husbrande. Muligvis er den en kopi af en af de ældre, »skurdækkede« låger, som nævnes i kirkeregnskaberne, og af hvilke i hvert fald to, deriblandt den søndre, 1694 havde kirkeriste af jernstænger, indfattede i træramme. — En større, moderne køreport, fører ud til en i 1930'rne uden for østdiget tilsluttet udvidelse af kirkegården.

Som anført er kirkegården reguleret og udvidet, og kun på en forholdsvis kort strækning mod øst kan den ny mur stå på det ældre diges plads. Den moderne mur er dog for en del rejst af genanvendt materiale, og de bindesten med jernringe, som er indsat på ydersiden hele vejen rundt, synes alle at være af ældre dato. De fleste bindesteder (ringpar) er vel ubetegnede, men et aneligt antal sten er dog mærket med stærkt overgroede og kalktilsmurte gårdnumre og ejer-initialer, for det meste indhugget i stenblokkene, som gerne er temmelig rå, af kamp, men som lejlighedsvis, og dette gælder især de ældste sten, kan være pynteligere udført og af Nexøsandsten. Mod nord er der nogle få bindesten, hvis gårdciffer er indmejslet i ringboltens øje. Når man begynder i nord, med bindestedet lige øst for lågen, og går diget rundt med solen, er stedernes rækkefølge nu¹:

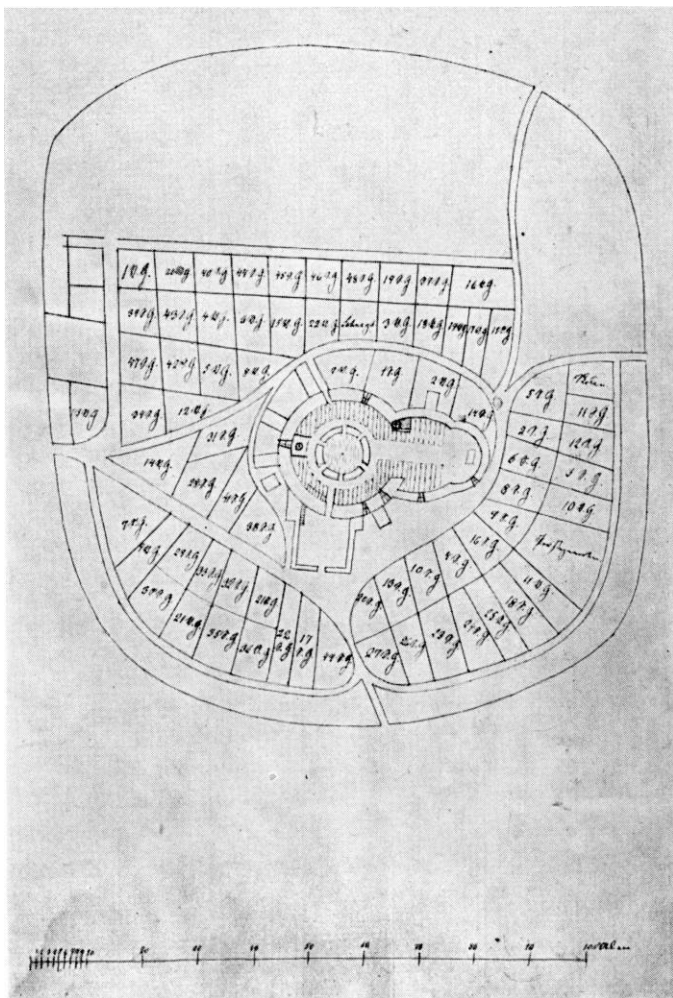

Fig. 2. Østerlars. Plan af kirke og kirkegård 1846. Mål ca. 1:860.

I norddigets østre del:

	22 V = 22.	vornedgd.,	Rodholmshøj.
(stemplet)	5 V = 5.	—	Lensbjærgsgård.
	1 Se = 1.	selvejergd.,	Krogegård.
	2 Se = 2.	—	Melstedgård.
(stemplet)	3 = 3 .	—	Damaskegård.
(1 ubetegnet ringpar).			

I østdiget, ud mod kirkegårdsudvidelsen:

O L (nr. mangler?)	= 13.	selvejergd.,	Gamlevælde, fra 1826: Ole Svendsen Low.
14 SE HW 1789	= 14.	—	Over Sandegård, 1766—1802: Hans Weidemann Dam.
15 SE NP	= 15.	—	Loftsgård, 1825—52: Niels Munch Pedersen.
16 Se ASS	= 16.	—	Strandbygård, fra 1825: Anders Svendsen.
18 (initialer mangler?)	= 18.	—	Strandbygård.
20 SE HAS	- 20.	—	Kjeldsebygård, 1822—33: Hans Andersen.
21 Selveygaard PHS	= 21 .	—	Kjeldsebygård, fra 1788: Peder Hansen Heiner.

I syddiget:

24 SE	= 24.	—	Kjeldsebygård.
28 SE MIS 1789	= 28.	—	Risenholm, 1788—1800: Mogens Ipsen.

(dernæst 4 ubetegnede bindesteder à 2 ringe)

usikkert, muligvis: 29 = 29. selvejergd., Lillegård.

(derpå 2 ringpar, hvis betegnelser er ulæselige).

I vestdiget:

38 Slv MLM	= 38.	selvejergd.,	Ågård, 1809—42(?): Mogens Larsen Munch.
1827 d 45 Selveir IHS	= 45.	—	Holsegård, fra 1817: Jørgen Hansen Lyster.
(søndre sten) 37 Slv ML	= 37.	—	Møllegård, 1817 lagt til 38. selvejergd.

(dernæst 6 ubetegnede ringpar)

43 Selvejg HHC	= 43.	—	Elleskovsgård, 1808—60: Hans Henrik Christensen.
----------------	-------	---	---

Fig. 3. Østerlars. Klokketårnets øverste stokværk, indre set mod nordvest. C. G. S. 1947

I norddiget, frem til nordlågen:

(Først 2 ubetegnede bindesteder å 2 ringe)

1): 1827 42 E(?)DS,

2): 37 Slv ML = 42. selvejergd., Egeskovsgård, fra 1817:
Eskild Didriksen Dich (om 37.

(dernæst 5 ubetegnede ringpar) se ovenfor).

5 V (vestre sten) = 5. vornedgd., Lensbjerggård.

8 (østre sten) = 8 . — Dammegård (?).

d 7 V (vestre sten) = 7 . — Gadegård.

V (vestre sten) = en

(stemplet i den ene ring) 19 V = 19. — Louegård.

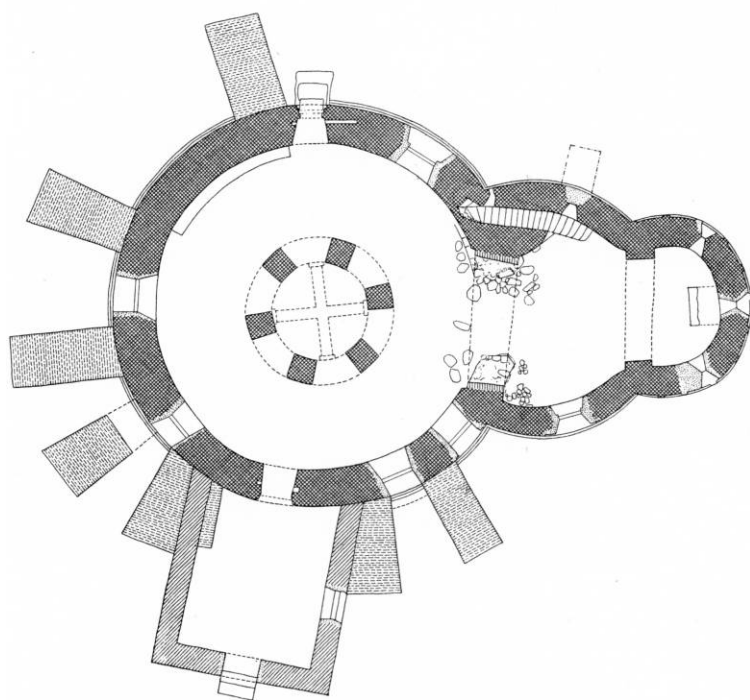
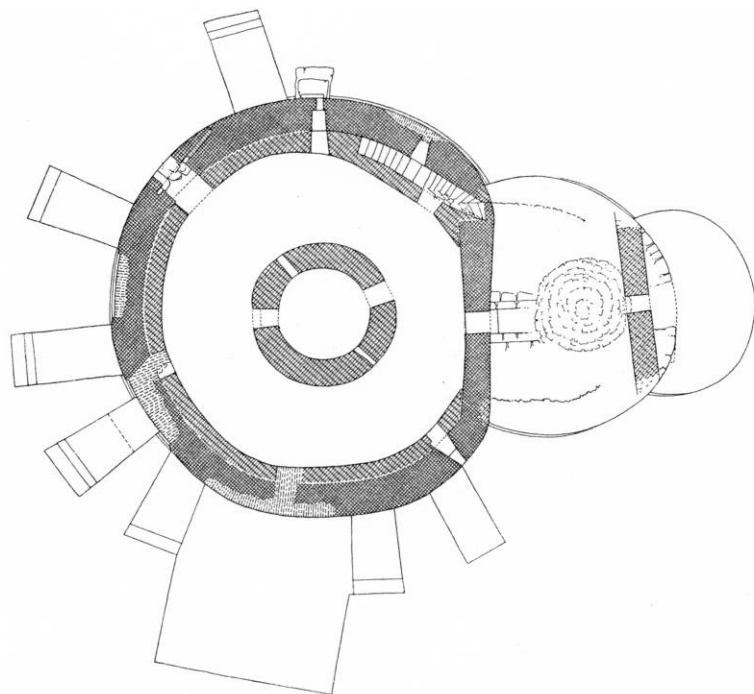
(2 ubetegnede bindesteder; det østre synes kun at have 1 ring)

(stemplet i vestre ring)

19 Y (østre) 17 V = 19. vornedgd., (sml. ovf.) og 17. vornedgd.,
Bobbegård.

16 V (begge sten) = 16. — Sigtegård.

[sognet er der fra gammel tid 49 selvejer- og 23 vornedgårde (Lensgård medregnet blandt de sidste), men de eksisterende bindesteders tal — ialt 50 —

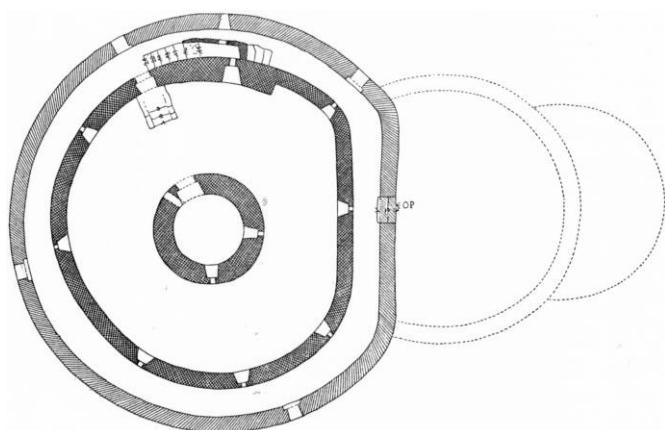

Fig. 4. Grundplaner af Øster Larskirke. 1:300. På modstående side nederst plan af kirkerummet, hvorpå de 1955 fremdragne fundamenter er indtegnet (reduceret opmåling af elever ved Kunstakademiet, rettet af C. G. S. 1957). Derover plan af mellemstokværket (C. G. S. 1957); på denne side plan af forsvarsstokværket efter opmåling af Charles Christensen.

må bedømmes ud fra forholdene i slutningen af 1870'erne, og dengang var 4 gårde købt af og tilsluttet andre ejendomme. Foruden 10. og 13. vornedgård gælder dette den 19. selvejergård, som allerede 1809 forenedes med den 21., og den før 1825 af den 38. opslugte 37. selvejergård². Ingen sten i kirkediget er mærket med nogen af de førstnævnte gårdes nummer, og den 37. selvejergårds to bindesten har andre bemærket sig, een sidder i vestdiget, en anden i diget mod nord (sml. ovenfor). Ved de moderne ombygninger af diget har man næppe mere anset det for nødvendigt at have et bindested for hver enkelt gård, og af de nummererede sten er nogle blevet indsat, hvor det kunne træffe sig. Den overvejende part af de markerede holdepladser er dog endnu, på gammel vis ordnet i rækkefølge og efter solen, i overensstemmelse med selvejergårdenes nummerering (sml. s. 15). Alle de bindesten, som kan identificeres som tilhørende vornedgårde, befinder sig i norddiget.

Kirkens anselige *klokketårn* står nu frit på kirkegården, men var indtil 1865 sammenbygget med vestdiget, som det lige netop brød. Tårnets fedt rappede og hvidtede underbygning virker lidt undersætsig, idet planmålene er 6,8x6,6 m, højden mindre, omkring 6 m over det mod vest faldende terræn. De et par alen svære tårnmure er opført af rå og kløvet kamp, og når man nu utvivlsomt vil kunne påvise partier, som i hvert fald delvis er muret af brændte sten, så vil disse sikkert kun være at opfatte som vidnesbyrd om de større reparationer, som af og til nævnes i kirkeregnskaberne, således 1770, da en stor del af muren var »udfalden« på østsiden, og 1868, da vestfaçaden blev ommuret. Tårnet er tre etager højt. Et bjælkelag med trægulv, 1725 omtalt som »Tillen« over kælderens i klokketårnet, deler underbygningen i en meget lav, nedre etage med et

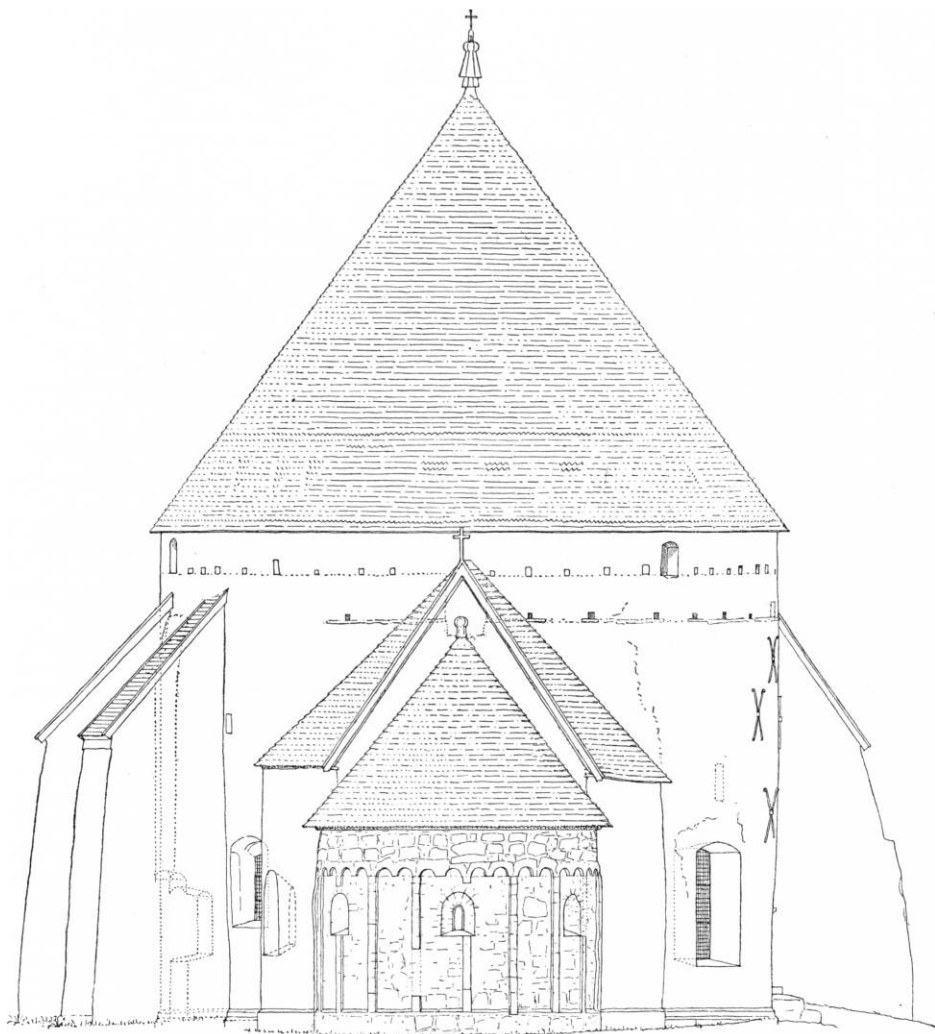

Fig. 5. Øster Larskirke. Østfaçade, efter opmåling af Charles Christensen 1939. Mål 1:200.

simpelt, fladbuet dørhul i vest, og et betydelig højere øvre stokværk. Dette sidste har i syd en forholdsvis højtsiddende, uden tvivl oprindelig, rektantet døråbning, op til hvilken der fører en stentrappe på 6 trin, som er anlagt i 1866. Her har man sikkert, indtil kirkegårdsudvidelsen fandt sted, kunnet gå lige ind fra kronen af det på indersiden jorddækkede, oprindelige vestdige. Rummet i 2. etage gennemskæres af 5 ujævnt fordelte, uden tvivl senere indlagte egebjælker, til hvilke de store, x-formede jernankre er fæstede, som man ser udvendig i façaderne.

Den murede underbygning bærer et klokkestokværk, der på vanlig bornholmsk maner er udformet som et lille hus af bindingsværk. Denne etage er

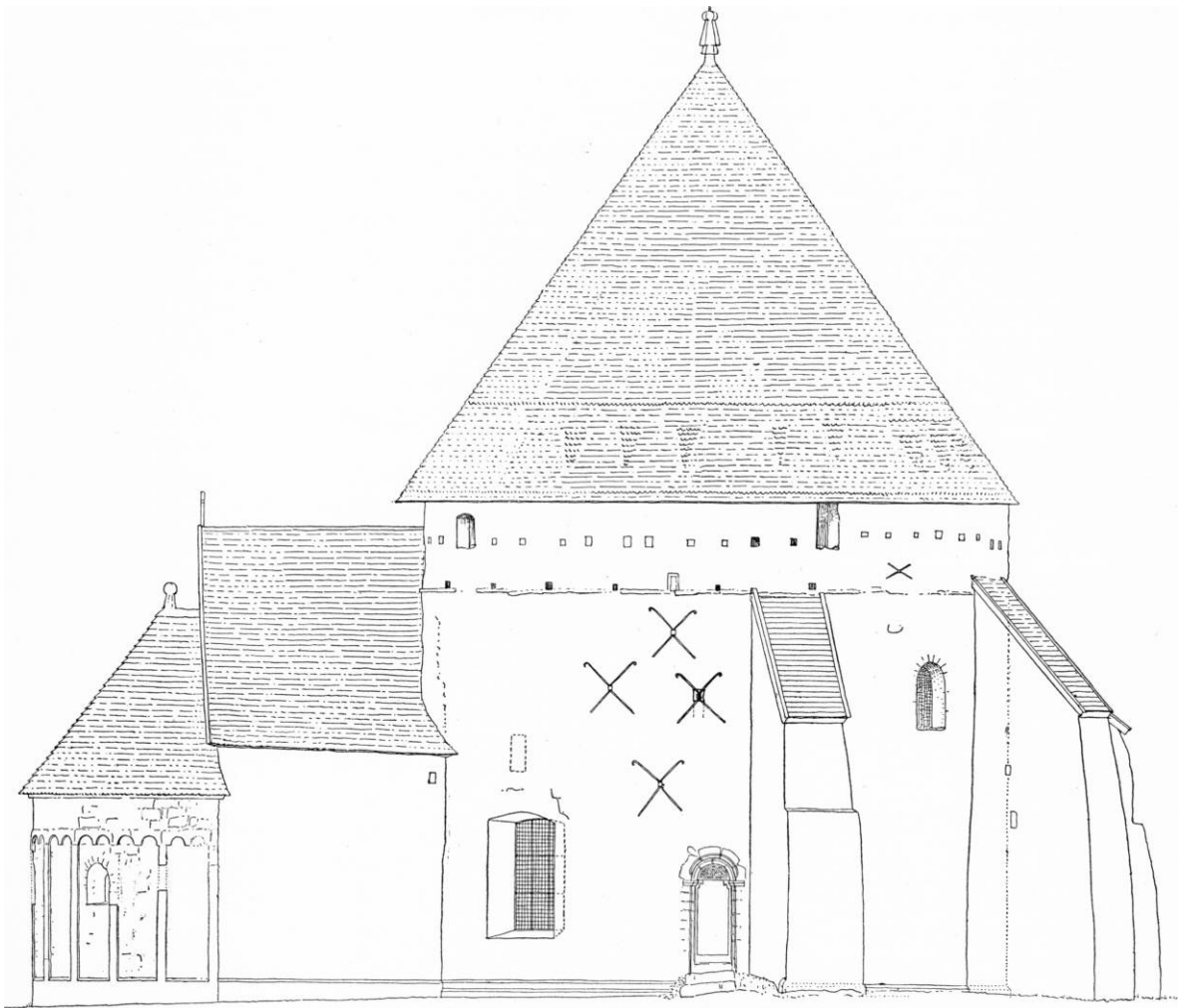

Fig. 6. Øster Larskirke. Nordfaçade, efter opmåling af Charles Christensen 1939. Mål 1:200.

helt indklædt med tjærede brædder, fastsømmet lodret, eet på to, og naturligvis fornyet utalte gange. Bag denne træklædning, som indrømmet virker noget dyster, står klokkestokværkets prægtige, tømmerkonstruktion langt bedre bevaret end tilfældet ville være, hvis man her, som reglen ellers er, havde holdt bindingsværket lukket med murede tavl. Klokkehuset, hvis konstruktion er rig, nærmest som i et borgerligt renaissancehus, og i hvori intet minder om øens sparsommelige almuebyggeskik, er 5 fag langt på hver led (fig. 3). Stolperne er rejst på en endnu velbevaret, kraftig fodrem, og hver af dem er afstivet med to svære skråbånd, som er korte i de almindelige fag, hvor de akkurat når op til løsholterne, men er adskilligt længere og skrammet over disse sidste i hjørne-

fagene. Underkanten af løsholterne ligger i halv stolpehøjde. Ned over de lave, flade remme, op i hvis undersider stolpehovederne er tappede, har man kæmmet loftsbjælkerne. Et par af disse er i ældre tid blevet skåret over, så at mellem halvdelen og trediedelen af bjækelængden nu mangler, hvorved der er blevet skaffet plads til den nuværende klokkestol. På bjælkerne, som er placeret lige over stolperne, og holdes på plads ved hjælp af korte bånd til stolpesiderne, er tagstolen rejst. Hvert af de fire mellemfaldende fag er sikret til bjælken ved hjælp af korte, lodrette spærstivere, og forstøttet på samme ved et par krydsende saksespær, alt med bladede endeforbindelser. Af gavlene, som er fjælleklædte, er den søndre helt fornyet (i 1816?) fra fodrem til kippe. Den nordre taggavl er derimod gammel og er rejst på en særlig gavlrem, som hviler på langsideremmenes fremspringende hoveder. Spærene sammenholdes her af to lag hanebånd, og der går et lodret tømmer, en »konge«, fra midten af gavlremmen op til kippen.

Udvendig har hver af langsidernes stolper en pånaglet knægt, hjørnestolperne dog hver to, som på langsiderne støtter bjælkehovedet, mod nord og syd gavlremmen. Disse knægte, som er profileret som konsoller (fra neden: platte, rundstav, lang karnis, rundstav, kvarthulet led, afsluttende platte), turde nok kunne dateres til tiden omkring 1640, som en efterladt notits af Mogens Clemmensen vil³. Den meget rigelige anvendelse af svært tømmer tyder ligeledes på, at klokkehuset er blevet rejst ved denne tid, da øens skove endnu var nogenlunde ved magt.

Klokketårnet er spåntækt og var det allerede 1710, men 1688 var taget belagt med brædder (rgsk.). — 1721 indkøbtes en »fuldkommen egebjælke til at skyde gennem tårnet«, en oplysning, som man næppe tør fortolke.

Kirkebygningen består af apsis og rundkor, som oprindelig har været højere og indrettet til forsvar, samt et rundt, tre etager højt skib, hvis forsvarsindretninger endnu er kendelige. Mens disse tre bygningsafsnit er romanske, kan et foran syddøren tilføjet våbenhus næppe være ældre end fra middelalderens slutning, og rotunden støttes nu af syv rå piller af uvis alder.

Den romanske kirke er funderet på helt ualmindelig vis⁴. Dens mure er ikke, som vanligt, opført på sten, lagte i en rende, her har man udgravet hele det bebyggede areal og opfyldt dette med en uhyre, sammenhængende stenkastning, hvorpå bygningens rundmure og piller er blevet rejst. Stenkastningen, hvis overflade nærmest har karakter som en brolægning bestående af mindre sten, konstateredes 1955 ved sonderinger forskellige steder i det indre: i apsiden, under buen mellem denne og koret, på korets sydside samt flere steder i skibet, således i den nedenfor omtalte »ovn«. Først- og sidstnævnte sted kunne stenkastningen følges ned til en dybde af 1,5 m under gulvet, og den viste sig her at bestå af gennemgående store sten (60—80 cm i tværmål), lagte kompakt, med

liden eller ingen jord imellem. I stenkastningen, som uden afbrydelse strækker sig fra koret ind i apsiden, fremkom der intet spor, der kunne antyde, at kor og apsis ikke var opført samtidigt. Det samme gjaldt overgangen mellem koret og rundskibet.

Udvendig, hvor fundamenterne intet steds har noget påfaldende stort frem-spring fra murfladerne, var sammenstødene mellem kirkens tre romanske byg-ningsafsnit blevet undersøgt i forvejen. En gravning⁵, foretaget på sydsiden, i det indadgående hjørne mellem apsis og kor, har intet bragt, som kunne tyde på nogen aldersforskel. Forbindelsen mellem kor og skib, såvel mod nord som mod syd, blev undersøgt 1932 af C. M. Smidt, der gravede fundamenterne fri, samt efterså, om der var forbandt i murværket. De ved denne lejlighed tagne fotografier viser, at korets og skibets fundamenter har samme karakter, og at de glider over i hinanden uden påviseligt skel. Det samme gælder det mørtellag, hvormed grundstenenes øverste skifte er udjævnet og hvorpå det nederste sok-kelskifte er sat. Hvad forbandtet angår, så viser billederne, at der i begge sam-menstød optræder et tilfredsstillende antal sten, såvel i sokkelen som i murværket over denne, som binder ind, enten til den ene eller til den anden side. På grund-lag af det han så, har Smidt i sin notebog konkluderet: »Her [mod nord] er der altså forbandt, men naturligvis kan der være tale om en fortanding«, og for sydsidens vedkommende: »Der må siges at være forbandt. Men det meget skarpe grus, næsten ral, der fylder mellemrummene mellem grundstenene, er mere sparsomt (med hulrum) der hvor korgrund og skibets grund støder sammen«⁶. Det noterede hulrum betyder ikke noget (sml. ovenfor), og taget som helhed bekræfter Smidts observationer, at kor og skib er samtidige.

Når disse forhold er behandlet så udførligt, er årsagen den, at man endnu ikke helt er nået til enighed om, hvorledes det rettelig kan forholde sig med denne højst interessante kirkes bygningshistorie. For 200 år siden mente Thurah, at »aleneste den runde Part af samme Kirker [de runde] først er blevet bygget, og siden derefter Choret. . . tilsat«. 100 år senere kunne Brunius »med tvär-säkerhet« påstå, at hele bygningen, naturligvis med undtagelse af våbenhus og stræbepiller, var samtidig. 1910 mente Frölén, at meget talte for, at det nuvæ-rende store rundkor tidligt havde afløst et ældre og mindre, og var helt vis på, at i hvert fald apsiden måtte være en tilføjelse⁷. 1932 fandt C. M. Smidt det afgørende bevis for, at apsis og kor måtte være absolut samtidige⁸, men op-lyste to år senere, at der var nogle ejendommeligheder ved kirkens skib og kor-bygning, som ret bestemt tydede på, at kor og apsis en kort tid havde stået for sig som en rundkirke, med koret som midlertidigt skib⁹, en mulighed, som dog 1935 forekom ham mere usikker¹⁰. Sidste arbejdshypotese var uden tvivl fremsat alene på grundlag af to ganske vist ret påfaldende øgningslinier, som fremtræder i østvæggen af rotundens mellemetage udfor de steder, hvor kor-

murene slutter sig til rundskibets østside, men disse skel kan forklares tilfredsstillende på anden måde (sml. nedenfor).

Bortset fra apsiden, som står blank, er kirkens ydre så stærkt overkalket, at man kun få steder kan skimte, hvad den er opført af, hvortil kommer, at de synlige murflader er omsatte og skalmurede, men i det indre af overstokværkerne står væggene blanke, og her er materialet hovedsagelig rå og kløvet kamp, sandsynligvis marksten. Silurkalk optræder dog både som enkelte sten og i pletter, og dette materiale er i overvejende grad anvendt til sokler, bue- og muråbninger og udelukkende til de finere ledføjninger.

Den meget fyldige *apsis*, hvis grundplan er tværoval, mangler selvstændig sokkel, men dens ydre murflade opdeles af 10 smalle lisener og 2 halvlisener i 11 svagt forsænkede blændingsfelter, hvis nedre sål er skråkantet, og som foroven afsluttes med hver sin dobbeltbue. Alle disse led er hugget af silurkalk, buerne i flade, kantrejste sten, hvis fuger ikke følger nogen bestemt orden. Nogle steder har een eller to buer fundet plads på samme sten, andetsteds kan en enkelt bue være delt af en stødfuge. Tre vinduer ses jævnt fordelt i lisenfelterne, eet i hvert tredje fag. Vinduerne er rundbuede og sat af silurkalk, men de er pasticher, som har fået deres størrelse og karakter i 1892, da Mathias Bidstrup restaurerede apsiden. 1874, da kirken blev opmålt til B. æ. K., stod vinduerne alle udvidede, det nordre mindst, kun noget forhugget i vestkarmen, og det søndre var dengang så stort, at begge de tilgrænsende lisenskafter var overbrudte. Midtvinduet havde bredt sig mod nord; også her var en del af lisenen borthugget. Ved Bidstrups restaurering fik vinduerne et i sandhed meget skuffende stilpræg, men deres dimensioner og placering er ikke til at lide på. En præcis rekonstruktion ville nemlig have medført, at vindueslysningerne kun blev nogle få tomme brede, og i det indre ville deres uregelmæssige fordeling fornemmes stærkere, end man dengang kunne tage. Vinduerne sidder nu i nøjagtig samme afstand fra hinanden — oprindelig har de naturligvis været anbragt midt i lisenfagene, hvis bredde svinger noget — og de bryder derfor stadig lisenerne, dog med undtagelse af nordvinduet. Dette er også i andre henseender det mest ægte, men hvormeget af det, der nu, efter ændringerne, kan være oprindeligt, er ikke let at sige. — I det indre er alle tre vinduer afdækket vandret, det nordre med en tynd stenplade, som turde være den oprindelige.

Murværket over apsidens lisenbuer — 2 skifter kampesten samt et udligningsskifte af flækker — virker lidt afstikkende, vel nærmest fordi stenene her gennemgående er større end ellers. Det er vel ikke ligefrem urimeligt at foreslå, at apsiden oprindelig kan have været disse to skifter lavere, hvilket jo ville have gjort det lettere at holde folk fra den, dengang koret endnu stod udbygget som forsvarsværk, men det drejer sig dog ikke her om så store modsætninger i murfladernes karakter, at forhøjelsen i nogen måde kan anses for påvist.

Lisenbuernes placering er ingenlunde påfaldende; også i Ruts kirke sidder de meget lavt i forhold til tagskægget (sml. s. 297, fig. 1).

Det store *rundkor*, som har skråkantet sokkel, er godt 10 meter i tværmål og har oprindelig været mindst lige så højt, idet nemlig et øvre forsvarsstokværk forlængst er blevet nedbrudt og erstattet med det nuværende saddeltag. Koret har kun haft to romanske vinduer, eet mod syd, som er slugt af det nuværende større¹¹, og et mod nord, som blev fremdraget ved restaureringen 1955. Vinduets yderparti er forsvundet ved en skalmuring på dette sted, hvor der indtil 1850 har stået en støttepille. I det indre står det nu som en 84 cm høj, 71 cm bred niche med smige sider; dets vandrette afdækning er oprindelig.

Rundskibet er det største af de fire på Bornholm. Fra nord til syd er rotunden lidt over 16 m i tværmål, men de forneden omkring halvanden meter tykke mure danner ingen ren cirkel, og der er en affladning i sammenstødet mellem skib og kor, som er særlig mærkbar i de to øvre etager, hvor denne del af murflugten er omtrent ret. I rotundens nederste etage er der aldrig påvist spor af oprindelige vinduer; den sidste resultatløse eftersøgning fandt sted i forbindelse med restaureringen 1955. Man må da antage, at de romanske vinduer har været meget små, som i Nylars (s. 251 f.), og at de har haft samme plads som nogle af de nuværende, ret store. Da de oprindelige vinduer antagelig har været nogenlunde regelmæssigt fordelt og undersøgelserne har vist, at der ikke kan have været nogen lysåbning mod nordvest, bør man rimeligvis kunne gå ud fra, at der oprindelig har været tre: eet mod vest og et til hver side mellem korbuen og portalerne. Man kommer til samme resultat i Ols kirke (sml. s. 342 f.). Skibets romanske portaler, som begge er i brug, er af forskellig type og ikke lige vel bevaret. Den ret molesterede søndre er en beskedne søjleportal uden dekoration. Hele pryden indskrænker sig her til et par temmelig svære, trekvartrunde stave udvendig i forhjørnerne og en dertil svarende rundstav i bueslaget. Søjlestavene har uden tvivl haft kultiverede, men enkle, fod- og topled; man kan endnu ane, at den østre søjlestav har været afsluttet foroven med et simpelt tærningkapitæl, hvis halsring har været ganske smal. I portallysningen er døranslagene borthugget, men indenfor er den oprindelige afdækning med grove stenbjælker bevaret, og i de lidt smige karme ser man her et par korresponderende huller til en stængebom. De har nu samme forholdsvis ringe dybde, men eet af dem er antagelig delvis tilmuret.

Den fuldstændigt og i god stand bevarede *nordportal* er et efter bornholmske forhold veldisponeret og rigt smykket stenmesterarbejde, hvis uforklarlige ynde fremhæves af et par tilfældigheder. Portalens plads er nu i skyggen, tæt op ad en kæmpestor, grov støttepille, og foran dørstedet er senere lagt nogle skæve stentrin, som mildner portalens store højde (fig. 7).

Forkanterne af de svagt smige yderkarme brydes af samme dobbelte profil,

som er anvendt på nordportalen i Ols kirke, en slags tvillingkarnis med fælles hulled, indrammet af små platter. Karmprofilerne løber af i undersiden af kragbåndene, som er hulkantede og følger profilet med en retkantet forkrøbning (fig. 8). Døranslagene er smalle og lidet fremspringende; de afsluttes foroven med hængestavsprydede konsoller, hvorpå tympanet hviler. Det runde, falsede bue-slag har to profilordener, inderst en stor rundstav, yderst en replik i mindre format af karmprofilet. Sidstnævnte profil løber ikke ned på kragbåndene, men spidser ud i ingenting nogle tommer over disse, så at det nederste af bueforkanten til hver side er retkantet. Tympanet dækkes helt af ornamentik, holdt i fladt relief og præget af en let kendelig, romansk almuestil, til hvilken der findes paralleller i Skåne. Dekorationen begrænses af en smal ramme, der forneden er formet som en vreden, mangekantet stav, ikke at forveksle med en tovsnoning. Feltets midte optages næsten helt af et græsk kors, udført med dobbeltkontur og delvis dækkende en roset, af hvis stive blade to stikker frem i hver korsvinkel. Herom er der to skarptsnoede ringe, og symmetrisk til hver side en omtrent cirkelkrummet dusk, som holdes fast til korsets yderste ring med et glat bånd. Den smule plads, som endnu er til rådighed, er tæt pakket med bladværk, under korsringen ordnet som et usymmetrisk bundtet neg med tredobbelte ombinding. Den sidste detalje er besjælet af en smule vegetativt liv, men bladværket er ellers såre ubehjælpsomt gjort, således virker snørklene, der flankerer korsringen, næsten som to glubende rovdryg. — Man må dog huske, at øens sprøde silurkalk ikke egner sig til arbejder af denne karakter.

Portalens inderparti blev undersøgt 1955. Det viste sig da, at der som overligger var benyttet en stor runesten, og at rotundens romanske vægpuds uden afbrydelse fortsatte ind over portalens karmsmige.

Fig. 7. Østerlars. Nordportal.

C. M.S. 1932

Fig. 8. Østerlars. Norddørens tympanon (s. 396).

C. M.S. 1932

I disse har man 1937 genåbnet hullerne til en stængebom, hvoraf det østre, bommens glidehul, må være mindst 125 cm dybt.

Nordportalen, som er den mærkelige bygnings eneste virkelig kultiverede enkelthed, og desuden fornemmes præget, ikke blot af en bestemt tids og regions særlige stil, men også af sin mesters personlighed, er ofte blevet gjort til genstand for en kunstarkæologisk vurdering. Dette er naturligt nok, for vil man prøve på at udrede de bornholmske rundkirkers kronologi, må det være et kardinalpunkt at fastlægge Østerlarsportalens alder, ikke alene den absolutte, men også i forhold til kirkebygningen.

Man har, uden tvivl med urette, ment at kunne godtgøre, at portalen ikke er oprindelig, men en senere, måske ikke meget yngre tilføjelse¹². Denne antagelse beroede på analysen af to mørtelprøver, een fra østre portalsides fuger, en anden taget fra kirkemuren tæt derved (hullet fig. 7). Begge prøvers indhold af aktivt bindemiddel var højt, rigest (med 11 pct.) dog i fugeprøven fra portalen. Forskellen er ikke overraskende, man tror ikke gerne, at een og samme murerbalje, for ikke at tale om flere, time for time og dag for dag kan indeholde den samme procent kalkhydrat og grus af ensartet karakter¹³. Den ifølge analysen ældste mørtel er taget så nær op ad portalstenene (fig. 7), at man, hvis

man tillægger analysens resultat nogen betydning, må antage, at der ved portalens senere anbringelse er hugget så knapt et hul, at de ny sten netop kunne listes på plads. Men i så fald er det mærkeligt, at glidehullet til portalens stængbom, som må tænkes indsat ved samme lejlighed, når over en alen ind i det oprindelige murværk. (Om pudsens på portalens inderparti, se ovenfor).

Den måde, hvorpå Østerlarsportalens ydre randprofil er afsluttet i bueslaget, er meget ejendommelig, og vil sikkert altid forblive omtrent uden sidestykker i vor hjemlige romanske arkitektur fra tiden før 1200. Unik er denne meget personligt virkende detalje dog ikke, og det er derfor af vigtighed for kirkens datering, at netop dette motiv, som man i lang tid, ikke ufornuftigt, har anset for senromansk, kan ses benyttet ved et profileret buestykke, som er udstillet i Lunds Universitets historiske Museum¹⁴. Fragmentet stammer fra den nedbrudte Tryde kirke i Skåne, i hvis altergrav man 1830 fandt relikvier af de 11000 jomfruer (sml. Vester Marie, s. 237), samt to pergamentstrimler. På den ene af disse kunne man, ifølge Brunii skånske kunsthistorie¹⁵, læse: *ao Xsti MCLX* (»i Kristi år 1160«), på den anden: *reliquiæ XI millia virginum*.

En væsentlig del af den ellers hovedsagelig på grundlag af stilstudier opbyggede, skånske stenmesterkronologi må baseres på dette årstal, som forhåbentlig er tydet rigtigt. Så vidt man kan se, eksisterer pergamentstrimlen nemlig ikke mere, og det er da heldigt, at læsningerne, taget som helhed, virker tilforladelige. For Østerlarsportalens vedkommende betyder dette, at den mærkelige profilafslutning i dens bueslag ikke står i vejen for en datering af portalen til tiden lige efter midten af 1100-tallet, eller i hvert fald til dets senere år, hvis andet skulle tale herfor.

Fire portaler, to døbefonte og et prægtigt gravmonument, alle i Sydsåne og uden tvivl nogenlunde samtidige, virker såpas beslægtede, at de er blevet opfattet som værker af en enkelt mand, den Carl stenmester, som har signeret tympanet i den akademisk tørre, med største præcision udførte sydportal i Östra Herrestad. Han skal desuden have medvirket ved, eller ledet, opførelsen af forskellige andre kirker, deriblandt Østerlars¹⁶. Går man de opregnede værkers motivskat igennem, får man et ret kraftigt indtryk af en vis, tidsbestemt mode, men sporer samtidig forskelligheder i milieu. Det er rigtigt, at motiverne stort set er de samme, og blot optræder i varierende kombinationer, men de er udført på forskellig måde, og der mærkes forskel i gengivelsesevne og håndslag¹⁷. Rimeligvis har man her samlet flere mestre af ulige evner og vekslende horisont under samme hat. Men selv om Østerlarsmesteren næppe tør identificeres som mester Carl, er der dog påvist så mange gode paralleller til Østerlars tympanets enkelte motiver, at dets ukendte ophavsmand sandsynligvis må have virket såvel på ølandet, som i de sydsånske herreder. Og da hans tympanon ikke ser ud til at være en replik, men heller ikke synes kopieret af andre, må det kan-

hænde betragtes som den beskedne stenmesters eneste forsøg på at afstedkomme en udsmykning udover det ganske enkle.

I kirkens *indre* blev det oprindelige gulv undersøgt 1955. Det bestod af en stenbrolægning, egentlig blot den før omtalte massive stenkastnings øverste lag hvis ikke særlig omhyggeligt sammenføjede flade indgik i naturlig forbindelse med væggenes fremspringende grundsten. Et par steder — i korets sydvesthjørne, i skibet ud for den nuværende triumfbues sydside og i »ovnen« — lod karakteren af gulvets gamle overfladebehandling sig konstatere. Her havde man løbet mørtel ud mellem stenene, så at der fremkom et nogenlunde plant gulv. I »ovnen« var der anvendt mere mørtel end ellers og den var her trængt indtil 50 cm ned mellem stenene. Gulvet havde tilsyneladende ligget i samme plan i de forskellige romanske byggeafsnit.

Apsidens hvælv er formet som en tillempet halvkuppel og synes opført af blandet materiale. Den af tilhuggen silurkalk smukt opmurede apsisbue forløber i eet og samme lodrette plan, følger og understøtter således ikke den stærkt krummede østmur af det halvcirkulære overstokværk, som oprindeligt har været indrettet over koret, og som vil blive omtalt i forbindelse med rotundens mellemetage. *Korrummets* nordvesthjørne fyldes helt af en stor, kvartrundt fremspringende murforstærkning, i hvilken trappen til rotundens øverste etager begynder. Korets hvælvning er ligeledes i hovedsagen kuppelagtig, men har måttet vrides ikke så lidt for at kunne følge det trapezformede grundrids, den spænder over.

Korbuen er udvidet og har nu form som en trykket, stor og bred rundbue. Den synes helt sat af silurkalk og er derfor vanskelig at datere, men visse uregelmæssigheder tyder på, at den er opsat af genanvendt materiale, og i så fald kunne den godt være eftermiddelalderlig, hvilket man på forhånd ville være tilbøjelig til at mene.

Sikre spor af den *oprindelige triumfbue*, for det meste murværk, ellers blot fundament, alt liggende indenfor den nuværende bues spænd (sml. fig. 4), fremkom ved sidste undersøgelse. Det afdækkede murværk havde både i syd og i nord en retning, der naturligt fortsatte krumningen i skibets rundmure. Klarest var forholdene i syd, hvor der var bevaret et sammenhængende murstykke, som havde en ret skarp afslutning mod nord, og stod med en stor affasning af hjørnet ind mod koret. Dette skrå hjørne forekom oprindeligt; dets to sider dannedes af een sten. Forholdene mod nord var en del forstyrrede, sandsynligvis fordi der her havde været foretaget begravelser under triumfbuen, men een af de yderstliggende sten i fundamentet havde dog et mørtelspor, forløbende i retningen øst-vest. Angiver dette spor den oprindelige bues nordside, og går man ud fra, at murresten i syd ikke kan være afgravet, vil man finde, at den oprindelige triumfbue har været forholdsvis meget smal, kun omkring 2,80 m bred.

Den nuværende korbue har i forkanterne ind mod skibet et par falslignende, lodret forløbende uregelmæssigheder, som måske er uden større betydning, men som ellers kunne lede tanken hen på de rester af *sidealternicher*, der på omtrent tilsvarende vis er bevaret i Ny kirke (s. 204).

Rotundens uregelmæssigt afsatte mure krummer sig om et rum, som i kraft af sit store tværmål — henved 13,2 m — burde virke som det største rundskib på Bornholm, men kirkens indre virker som helhed trangt, sine steder næsten beklemmende. Årsagen hertil er, at rummet ikke helt er indhvælvet på samme måde, som i de tre mindre rundkirker. Sandsynligvis har dette næppe heller været muligt, der må have været en erfaring, som sagde, hvor stort et spænd man turde overdække med et ringhvælv af den bornholmske, på oversiden vandret udfyldte type, og opført med en massiv rundpille som bærende centrum.

Her har man erstattet systemets midtpille med en hul murcylinder, 6 m i ydre diameter, som bæres af 6 lave, firkantede, af silurkalk opmurede piller, forbundne med runde bueslag af samme materiale. Det lille rum i midten, som folkevittigheden forlængst har døbt »ovnen« (rgsk. 1711), er såre uanseligt og tilmed godt skjult bag pillerne, som for øvrigt er tilfældigt fordelt. Een står lige ud for syddøren, en anden omtrent midt ud for det sted, hvor den oprindelige triumfbue har været. Rumligt dominerer omgangen, den ringhvælvede ydercirkel, selv om dens bredde i det højeste er 3,7 m, og den således er smallere, end i de andre rundkirker.

Flygtigt set minder anordningen om det, den europæiske arkitekturhistorie normalt forstår ved et centralanlæg, nemlig et rundt eller manglekantet rum, hvis omgivende mur bæres af søjler eller piller, og hvorom der er ført en smallere omgang, svarende til sideskibet i en treskibet kirke. I Østerlars forbød den anvendte teknik ikke at tage skridtet fuldt ud, gøre midtpartiet størst og anlægge en smallere omgang. Herom kan man ikke have været uvidende, men det har sikkert ikke været muligt at gøre midtrummet nævneværdigt større. Kuppelhvælvingen ville i så fald være blevet så stor, at rotundens ydermur måtte gøres højere, hvis mellemstokværkets gulv skulle holdes i samme plan. Herpå må man, ifølge det, som kan udledes af de andre rundkirkers disposition, have lagt vægt. Endelig er der endnu et hensyn, som kan have spillet ind. Midtrumsmets dimension kan desuden have været bestemt af den uheldigvis ikke mere klart definerbare måde, hvorpå den op gennem alle tre etager førte midtcylinder øverst har været afsluttet (sml. nedenfor).

Langsmed rundskibets ydervæg har der løbet en *muret siddebænk*, hvoraf en strækning er bevaret mod nordvest. Bænken, som står skjult bag orgelindretningen, viste sig ved undersøgelsen 1955 at være opført ovenpå det oprindelige gulvlag, hvilket dog ikke udelukker, at den kan være romansk og omtrent samtidig med kirken.

I »ovnen« er døbefonten nu blevet anbragt. Det på denne vis — uden ældre hjemmel, men smukt — som dåbskapel fremhævede rum er ikke mere belempret med stolestader. Over dette bygningsafsnit spænder sig et oprindeligt hvælv, som ifølge sin form må betegnes som en kuppel, men ikke desto mindre er udstyret med 45 cm brede krydsribber, murede af silurkalk og løbende af på skråkantede konsolbånd. Af arrangementet får man det indtryk, at bygmesteren har haft kendskab til det fuldt udviklede, romanske krydshvælv, et forhold, hvoraf man må slutte, at kirken ikke ubetinget lever op til titlen på opmålingsværket af 1878. I de nordiske landes romanske bygningskunst kan krydsribbede hvælv ikke betegnes som »ældgamle«, de lader sig vistnok ikke påvise før 1150, et forhold man bør tage i betragtning ved kirkens datering.

1955 blev rundskibet befriet for de nyere pudslag, som dækkede murflader og hvælv, og af hvilke det yngste stammede fra restaureringen 1892. Hvad man nu ser, er puds af ældre dato, for største delen dog næppe den romanske, udbedret med mørtel og dækket af hvidtning.

Seks fri stentrin langs korets nordre væg fører op til en smal, retkantet døråbning, anbragt østligt i det før omtalte, kvartrunde murefremspring i korets nordvesthjørne. Inde i murlivet fortsætter trappen til at begynde med som et lige løb, bestående af 11—12 forholdsvis passable trin, men højere oppe, lige hinsides et lille, uregelmæssigt muret glughul tæt op ad sammenstødet mellem kormur og rundskib, følger så en strækning, hvis trin er ordnet på en mærkelig måde, tilsyneladende ubetænksomt. Der er her et par skæve trin, som drejer mod sydvest, ind mod rotundens centrum, og som nu ender blindt, fortabende sig i trapperummets væg, hvis fod på dette sted er påfaldende råt muret og nærmest ligner blottet murkærne. Trappeløbet skifter samtidig retning og fortsætter med en svag, af rundmuren bestemt krumning resten af vejen op til rotundens krone. Hvor trappeløbet drejer ser man uregelmæssigheder i murværket, som uden tvivl må tydes som vidnesbyrd om en senere forandring. Man vil dog næppe mere kunne afgøre, i hvilken udstrækning det oprindelige murværk er blevet afbrudt, eller angive, hvor meget der her er opført sekundært. Materiale og teknik er nogenlunde ens, og man ser ingen klare øgningslinjer. Ombygningen er dog kun følelig på en forholdsvis kort strækning og synes at have været begrænset til sammenstødet mellem kor og skib.

I resten af trappeløbet har trin og vægge et helt ensartet præg, som ikke i mindste måde røber, at denne sidste del af trappeanlægget ikke kan være oprindelig, i hvert tilfælde ikke i den nuværende form. Beviserne herfor ses i det indre af rotundens mellemetage, til hvilken der er adgang gennem et simpelt, rundbuet dørhul i trappeløbets sydvæg, lidt ovenfor det sted, hvor trappen skifter retning.

Mellemstokværket er dunkelt, eftersom to af dets oprindelige lysåbninger er

blevet tilmuret i forbindelse med reparationer af rotundens ydre murskal, mens en tredje er udgået af anden årsag. Etagen er meget lavere end kirkerummet nedenunder, men hvælvet på tilsvarende måde. Her brydes den cylindriske mur om det runde inderrum dog kun af to døråbninger, simple gennemgange uden karmanslag, anbragt overfor hinanden i øst og i vest. Det ser ud til at den østre gennemgang en tid har været lukket med en tynd indskudsmur, opført af brudsten, men nu atter borttaget på nær de nederste skifter. Inderrummet har to lysåbninger, begge er de smalle, lave sprækker, som er rettede mod hver sin åbning i rundkirkens ydermur. Rummets hvælv begynder over vederlagslinjen som en kuppel og bibeholder temmelig højt op denne karakter, men dets øverste del har form som et tøndehvælv med retning øst—vest. Kun hvælvet's nederste, kuppelagtige del kan kaldes muret, dets top synes snarere støbt, og her er de vistnok for største parten utildannede sten omtrent dækkede af den murkalk, som under støbningen er flydt ud på forskallingen. Tøndehvælvet, hvormed stokværkets ydre, ringformede rum er dækket, har samme karakter. Også her ser man næsten overalt i den udflydte støbekalk utallige aftryk, efterladt af de brædestumper og tykke grene, hvormed man har dækket de benyttede, tydelig nok meget improviserede buestillinger. Et par steder har denne forskalling endog efterladt sig spor i form af træstumper, som er blevet indstøbt i mørtelen.

Mellemstokværkets mure er ikke overalt af samme tykkelse. Mod øst, ind mod koret, hvor rotundens væg er næsten ret, er murtykkelsen omkring 1 meter, rundt regnet kun det halve af det, man ellers kan måle sig til, lettest naturligvis i stokværkets muråbninger. Disses oprindelige tal har været seks, fem vinduer og en dør, af hvilke fire endnu står åbne. Døren, som er rundbuet, også i det indre, befinder sig i nordvest, og har anslag for en dørfløj. Denne sidste har kunnet stænges med en svær bom, til hvilken der endnu ses huller, eet i hver dørside, lige indenfor falsen. Hvilket af dem, der har været bommens glidehul, er nu usikkert — de er nu begge tilklistret med kalkspækning — men at dømme efter dørens grundplan har det snarest været det søndre. B. æ. K. omtaler kun »et dybt hul, bestemt til vandring for en bom, hvormed man kunne stænge. . .«. Ved dørstedet er rotundens murtykkelse nu ca. 2,15 m, men i døråbningens sider kan man se tydelige øgningslinjer, lodrette fuger, mod nord 73 cm, mod syd 70 cm fra dørens nuværende inderhjørner. Også af den runde tøndehvælving, som afslutter dørens inderparti, må et omtrent tilsvarende stykke være senere. Ikke alene brydes stikket på tværs af en øgning, men i den tilføjede del af buen ligger isselinjen godt 15 cm lavere end i den oprindelige. For øvrigt er den gennemgående fuge i stikket forskudt et lille stykke udad i forhold til lodfugerne i dørens sider, hvilket kunne tyde på, at den nu af påmuringen dækkede, oprindelige indervæg har haft et tilsvarende tilbagespring i højde med dørbuens vederlag.

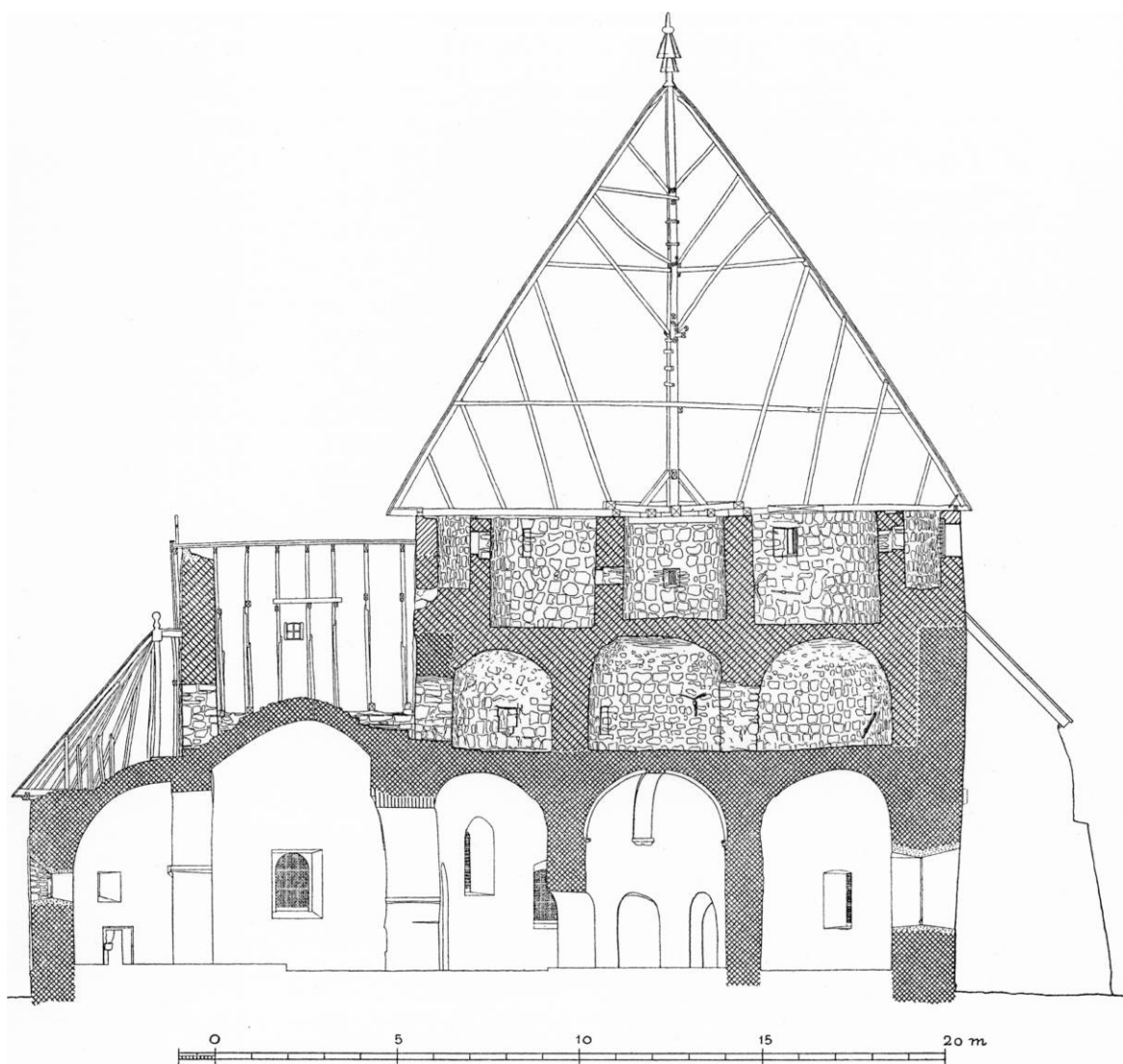

Fig. 9. Øster Larskirke. Langsnit, set mod syd. Efter opmåling af Kunstakademiets elever (skraveret af C. G. S.). Mål 1:200.

Med disse iagttagelser er straks antydnet, at de inderste 70 cm af muren kunne stamme fra en senere byggeperiode, og dette indtryk bekræftes, når man efterser de to oprindelige lysåbninger, som endnu er i brug. Den ene af disse findes mod nord, sidder hævet over gulvet, og er temmelig lav. Siderne er svagt smige, dens yderste del desuden falset, hvorved åbningens lysning bliver smal, en 26—28 cm. Vidnesbyrd om, at der også her er føjet en del til murens oprindelige tykkelse, findes også her, og er så tydelige, at nogen udhugning ikke har været fornøden. Skellet, som iagttages såvel i åbningens sider, som i sål og af-

dækning, ligger her ikke lige langt tilbage i begge åbningens sider, man kan se, at murtykkelsen øst for gluggen er øget med 95 cm, vest for den kun med 86. Den oprindelige del af lysåbningen, den ydre, frem til øgningen, er endvidere afdækket vandret, med stenplader, mens det indenfor tilføjede er rundbuet.

Den anden af de bevarede lysåbninger, som vender mod sydøst, er af omtrent samme størrelse og form som den just beskrevne, men højere. Her ligger skellene omkring 60 cm inde i murlivet, og i det tilføjede stykke ligger åbningens vandrette afdækning lavere end i det oprindelige.

Den således påviselige skalmuring er dog ikke ført hele vejen rundt langs indersiden af rotunden. Den findes ikke mod øst, her står den lige skillemur mellem kor og skib uden forstærkning. Både mod syd og mod nord, på de to steder, hvor rundmuren med et knæk flader ud, standser skalmuren. Stenene i begge afslutninger er tildannet ret omhyggeligt, med en passende smig, men selv om det på denne måde er lykkedes at tilvejebringe to efter omstændighederne ret pæne overgange til den gamle østmur, er der dog alligevel her fremkommet et par lodfuger, som altid må have været temmelig synlige.

Når man har tegnet de konstaterede tykkelser på skalmuringen ind på planen af kirkens mellemstokværk (fig. 4) og ser på resultatet, er det åbenbart, at rotundens trappeanlæg, hele strækningen fra den uregelmæssige passage i sammenstødet mellem kor og skib op til rundskibets krone, ikke kan være oprindeligt, men må være indrettet samtidig med at mellemetagens ydermur blev gjort tykkere. Trappeløbets ydermur er derimod uden tvivl oprindelig, dog ikke aller øverst oppe, eftersom rundskibet sikkert er blevet forhøjet noget samtidig med at det blev bygget færdigt. Lidt vestligt i forhold til døren ind til mellemetagen sidder der i trappeløbets ydermur en glug, som nu belyser trappeløbet, men som oprindelig må have sluppet dagslys ind i mellemstokværket. Den har i hvert fald samme karakter og sidder i samme højde som mellemetagens glughuller.

Af det anførte kan man slutte, at når den foran mellemstokværkets ydermur opsatte skal, som danner vederlag for denne etages hvælv, ikke er oprindelig, så må også selve hvælvet være en senere tilføjelse, tillige med alt det, man har opmuret herpå: rotundens nedenfor beskrevne 3. etage, inclusive skyttegalleriet. Mellemstokværket, som antagelig oprindelig har været rotundens øverste, fulde etage, må i sin første udformning have været afsluttet med et bjælkelag af træ, af samme eller lignende karakter som i Ols kirkes forsvarsstokværk (s. 350). Bjælkelaget og et på dette hvilende, fladt trætag, kan have været forstøttet med træstolper, stillede på oversiden af underetagens hvælvninger, tænkeligere er måske dog, at mellemstokværkets cylindriske midtparti allerede fra første færd har været bygget så højt op, at det kunne afgive støtte for et lag radialbjælker og et eventuelt tag.

Spygatter, svarende til de i Ols kirkes mellemetage fundne (s. 347), ville man naturligvis ikke let kunne påvise, selv hvis de havde været tilstede. I det indre ville de i så fald være dækket af påmuringen, og rotundens ydre murflader er jo i stor udstrækning lappede og skjules for en del af de store støttepiller.

En rundbuet, oprindelig dør i mellemetagens østmur fører ud til korets tagrum, hvor oversiden af den kuplede korhvelving danner gulv. Kun den øverste top af hvælvet er synlig, utilsløret visende de i ringe lagte, udkløvede kalkstensflager, hvormed det er bygget, ellers skjules hvælvet af en om det støbt masse af sten og kalk, hvis overside er temmelig plan, og i hvilken der, vest for hvælvningstoppen, er udsparet en slags forsænket trapeafsats foran den omtalte dør. Denne forplads kantes mod nord og mod syd af et par trappetrin, lagt af kløvede eller lidt tildannede sten. Randene af denne gulvstøbning, som ligger betydeligt over kormurenes nuværende krone (fig. 10), er ganske vist takkede og ujævne, sløres desuden mod øst af kalkbetons-udstøbninger under den nuværende taggavl, men hvor forholdene er mindst forstyrrede kan man dog endnu spore, at gulvstøbningens rande krummer sig regelmæssigt, og at de i omkring en meters afstand følger kurverne i korets ydre murflugter, således som angivet på planen fig. 4. Hertil kommer, at der øst for den nuværende, lige taggavl findes et par mærkelige murrester, som blev opdaget allerede 1908, af Frölén, der førte dem i marken som det egentlige bevis for, at apsiden, som han foreslog, måtte anses for en tilføjelse. Disse levn, som er bevaret i henved trekvart meters højde, stammer dog fra en mur, som afgjort må være yngre end, eller samtidig med, apsidsens hvælvning. Muren er nemlig bygget ovenpå hvælvet, dens nederste mørtelfuge er gnedet ud over apsiskuppelens overside, og hvor man nu ser en sprække i sammenstødet, må den være forårsaget ved at apsishvælvingen er sunket, eller har sat sig en smule. Som påpeget af C. M. Smidt, kan der ikke være tvivl om, at begge murpartier er samtidige, og Frölns ræsonnement kan derfor ikke være rigtigt. Også her er materialet for øvrigt rå og kløvet kamp, og fugningen er udført på samme måde, som den man ser flere steder i rotundens vægge, med kvaderridser af romansk karakter. Af de to murrester — een på hver side af apsishvælvets issepunkt — står den nordre bedst bevaret, med skarpt defineret façade mod øst, den søndre er lidt ringere, idet det øverste, bevarede skifte her er blevet forskubbet en smule udad ved den nuværende taggavls opførelse. Tilsammen danner murstumpernes ydre flugt en jævn kurve, som på det nydeligste kompletterer rundkorets kontur. De må være oprindelige, og Smidt har afgjort set rigtigt, da han forklarede dem som vidnesbyrd om, at rundkoret måtte have haft et anseligt, øvre stokværk, højt, som i den store Hagby rundkirke ved Kalmar, og ligesom dennes rundkor indrettet på en sådan måde, at det kunne understøtte kirkens forsvar¹⁸. Dette er i sig selv indlysende. Murresterne kan for eksempel ikke stamme fra en ældre taggavl, thi en sådan ville

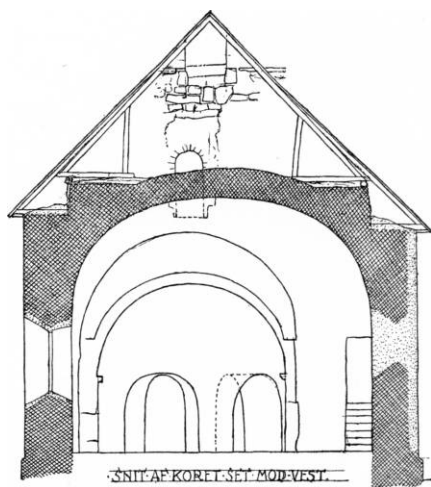

Fig. 10. Øster Larskirke.
Tværsnit af kor, set mod vest.
Efter opmåling
af Charles Christensen 1939.

ikke have været krum, og løsningen giver en antagelig forklaring på alt, ikke mindst på den besynderlige måde, hvorpå der er udstøbt omkring korhvelvingens top. Denne stenfyldte kalkgydning må være blevet støbt på et tidspunkt, da kormurene nåede højere op end hvælvet, og have været begrænset af disses inderflader. Nu om stunder angiver gulvstøbningens yderrande ret nøje forløbet af dette øvre stokværks ringmur.

Hvor høj korets 2. etage, *forsvarsstokværket*, kan have været, er svært at præcisere. I den omtalte Hagby kirke må rundkoret uden tvivl have haft samme højde som rotunden¹⁹. Men at Østerlars-koret har været afsluttet med et forsvarsstokværk, og at dette endnu eksis-

terede og indgik i kirkens forsvarssystem, da kirken i romansk tid fik sin endelige, øvre afslutning på rotunden med den stadig bevarede, stenbyggede skyttegang, ses tydeligt af en af Smidt 1935 publiceret, tilmuret gennemgang, som har været indrettet i skyttegalleriets ydre brystværn, midt ud for koret. Denne gennemgangs sider kan endnu tydeligt spores, såvel inde i skyttegalleriet, som på rotundens østside, hvor man skimter to lodfuger i halvmørket oppe under kippen af det nuværende kortag. I gennemgangens sål er der ved udhugning påvist et par stentrin, oprindelig hørende til en trappe, der fra skyttegangen må have ført ned på det forsvundne korstokværks tag, som man må forestille sig har været fladt som en stridsplatform, og omgivet med et opragende, muret brystværn, hvis krone kan have været udtakket i tinder og skydeskår.

Eftersom trappen fører nedad mod øst, må det være berettiget heraf at slutte, at rundkoret har været lavere end den fuldt udbyggede rotunde. På rundskibets østside ud mod korets tagrum synes et bestemt, foroven påfaldende jævnt og nogenlunde omhyggeligt afsluttet skifte at angive et horisontalt skel for en eller anden byggeproces, eller en naturligt faldende nedbrydningslinje, fra hvilken man atter er begyndt at mure i højden. Den vandrette afgrænsning ligger omkring 3,20 m over stengulvet i rundskibets mellemetage og formentlig en 30—40 cm under forkanten af det nederste trin i trappen fra skyttegangen ned til det oprindelige kortag. Udmålt på langsnittet fig. 9 vil det vise sig, at skellet i muren holder niveau med gulvet i rotundens nuværende 3. etage, hvilket jo i virkeligheden er oversiden af det i mellemetagen senere indbyggede ringhvelv. Da man vel næppe, dengang ringhvelvet og 3. stokværk blev føjet til, har af-

brudt mere af rundskibets oprindelige murværk, end højst nødvendigt, tør man måske antage, at det omtalte vandrette skel netop markerer højden af rotundens oprindelige murkrone, minus brystværnet, hvilket sidste man under alle omstændigheder har været tvunget til at fjerne. Er dette rigtigt, så har rotundens — og sikkert også korets — oprindelige murhøjde været henved 10 m, regnet fra terræn op til standpladsen bag brystværnet. Dette sidste har måske været af samme ringe tykkelse som i den nuværende skyttegang. Også i sin første udformning har fæstningskirken således været anselig nok til, at dens mure kunne anses for stormfri (sml. s. 273, bygningsnote 3).

Hvorlænge man har benyttet kirken i dens første skikkelse, om dens trætage kun har gjort tjeneste nogle få år, eller om der gik en menneskealder, før man skred til at erstatte dem med de nuværende, af sten udførte konstruktioner, kan umuligt udlæses af murværket. Kirkens 3. etage minder så stærkt om arrangementet i Nylars (s. 257 f.), at det i og for sig kunne være nærliggende at hævde, at Østerlars kunne tænkes ombygget med Nylars som forbillede. Men hvis Nylars, som er opført i een støbning, var blevet grundlagt og opført indenfor det tidsrum, som forløb mellem 1. og 2. byggeperiode i Østerlars, måtte man kunne bevise, at denne pause ikke har været helt kort, og det kan man ikke. I tanken ligger desuden, ligesom stiltiende, den forudsætning, at den befæstede rundkirke må være, om ikke ligefrem opfundet, så dog udviklet i sine forskellige typer på Bornholm.

For øvrigt peger midtpartiets udformning i Østerlars' underetage afgjort i anden retning. Den er oprindelig, og man bør derfor regne med, at de to øverste stokværks endelige udbygning i sten var forudsat fra begyndelsen, og blot er blevet udskudt, enten fordi det gjalt om hurtigst muligt at få kirken sat i forsvarsberedskab, eller fordi man har måttet vente en vis tid, indtil kalken i det tykke murværk var såvidt afbundet, at man turde fortsætte, og belaste det med mellemetagens og forsvarsstokværkets tunge konstruktioner. Noget tyder måske på, at man ikke har ventet længe nok. Hvor rotundens ydre murflader kan mistænkes for, stort set, at være oprindelige, hænger de stærkt ud over sokkelen, og, vel at mærke, ikke i form af »maver«, med lokal begrænsning, men kontinuerligt, gradvis tiltagende opefter. Således mod nordvest, hvor yderkanten af tærskelen i mellemetagens fridør ligger ca. 25 cm over murfladen lige over underetagens sokkel. Dette fænomen kan næppe forklares tilstrækkeligt med en henvisning til frostskafer, forårsaget af vand fra den neden omtalte åbent stående skyttegang. Sådanne brøstfældigheder er uden tvivl til stede, men turde indskrænke sig til rundmurens øverste del. Hans I. Holm bemærker herom i B. æ. K., at »Murene, . . . mod Vest, helde omtrent $\frac{1}{3}$ meter ud foroven, og en Sten kan ramle et langt Stykke ned mellem de to Skaller, . . . hvad der hørtes ved Oprensningen af et Spygat [i skyttegalleriet], hvor en saadan

fandt Vej ind til Gabet«. — Ser man hen til det ydre murværks tilstand, er Østerlars den ringest bevarede rundkirke på Bornholm.

Ændringer og tilføjelser. I rotundens 3. etage, forsvarsstokværket, som aldrig har haft hvælvinger, svarer de to indre rum i plan og almindelig karakter temmelig nøje til mellemetagen nedenunder. Der er dog den store forskel, at ydermuren her er tynd, kun omkring en alen tyk, og at den står trukket et betydeligt stykke — en 165—175 cm — tilbage fra murkronens ydre rand. Hele murens vægt bæres derfor af mellemetagens hvælv, på hvilket den er bygget. Ovenpå den således fremkomne murafsats, hvis niveau ligger rundt regnet en meter over gulvet i stokværkets indre rum, er der indrettet et galleri, nuomstunder en halvmørk korridor, som oprindeligt har stået under åben himmel, hvilket røbes af flere interessante småtræk. Galleriets gulv, som nu er oversmurt med cement, men ifølge ældre iagttagelser i stor udstrækning skal have bevaret sin oprindelige belægning med kalkstensflager, er anlagt med fald ud til galleriets ydermur, i hvis fod man endnu flere steder kan se spygatter, helt svarende til dem i Nylars (s. 257 f.). Spygatterne er med det behørig fald ført tværs gennem muren og udmunder umiddelbart over et fremspringende, retkantet bånd, en slags kordongesims, som endnu er bevaret udvendig på rundskibets nordside og mod øst, over koret, netop på den strækning, hvori de iagttagne 8 — for øvrigt alle åbentstående — spygatter findes. Her og flere andre steder kan man endvidere se, at galleriets ydermur er blevet rejst i to omgange. Murens nederste del, der udelukkende er af kamp og silurkalk ligesom den oprindelige kirke, begrænses foroven af et tydeligt fremtrædende, horisontalt skel, et skifte, hvis sten — gennemgående silurkalk — vel har vekslende højder, men hvis overkant med flid er holdt vandret. Skiftets overside er desuden rettet af med mørtel; hugger man lidt i fugen her, kan man finde vidnesbyrd om, at denne mørtel har været strøget ud som en slags pudsafdækning på skiftets vandrette flade. Der kan ikke være tvivl om, at den nederste del af rundgangens ydermur i lang tid har stået som et knapt meterhøjt brystværn, vistnok uden tinder, hvilket ganske svarer til forholdene i Nylars.

Botundens trappeløb ender i rundgangens nordligste afsnit og afsluttes her med en muret overbygning, hvis eksistens vel nu er det mest iøjnefaldende bevis for, at galleriet oprindeligt må have stået åbent. Af denne kappe, som består af en sidemur og en rå overdækning af stenplader, mangler nu de sten, som har dannet trappeåbningens afsluttende ramme. Kappen kan for øvrigt aldrig have været ført frem over trappens øverste fire—fem trin, men dette har næppe heller været nødvendigt. Her har man kunnet hindre regnen i at trænge ned ved at lægge en skrålem af træ, svarende til dem, som endnu anvendes over kælderhalse.

Skyttegalleriets omkring 2 meter høje indermur, der må betragtes som 3. stokværks egentlige façade, står blank, og man ser intetsteds antydninger af, at

Fig. 11. Øster Larskirke. Ydre, set fra vest. (Sammensat af 2 optagelser).

C.G.S.1947

denne tilstand ikke skulle være oprindelig. Men når netop den åbne skyttegang, den del af kirken, hvis murværk var stærkest udsat for vejrliget, og hvor et beskyttende lag af puds og hvidtning derfor var mest påkrævet, hele middelalderen igennem har stået blank, er det rimeligt at antage, at murværket overalt i kirkens façader oprindelig har fremtrådt på samme måde, præget af stenenes brogede flader og af de bredt udglattede mørtelfuger.

En vandret afdækket og med karmanslag udstyret dør, som er anbragt mod nord, lige oven for trappemundingen, er den eneste adgang til 3. etages indre. Som omtalt ligger gulvet her lavere end i skyttegangen; det har derfor været nødvendigt at bygge en trappe på nogle få trin indenfor døråbningen. Rummet belyses svagt af 8 små glugger, fordelt nogenlunde jævnt i ydermuren. De vandret afdækkede åbninger, hvis skrå smige ude ved façaden har en enkelt fals, og hvis lysninger er smalle, kun 15—20 cm brede, er udvendig anbragt lavt i forhold til skyttegalleriets gulv. Deres sål ligger her i højde med overkanten af galleriets oprindelige brystværn. Man har altså anbragt dem så lavt, som muligt, men til trods herfor er de alligevel kommet til at sidde temmelig højt i det indre, hvor de er hævet en god mandshøjde over gulvet. Man må derfor anbringe et eller andet at stå på, før man kan skyde ud af disse åbninger, som almindeligvis bliver tydet som skydeskår, af værdi, når det gjaldt om at fordrive en fjende, som

havde erobret skyttegangen — vistnok en for kirkefæstningen fatal situation. Gluggernes skudfelt er dog meget ringe — de behersker således slet ikke trappe-mundingen — og deres placering i forhold til skyttegangens brystværn forekommer også ilde beregnet udfra andre betragtninger. Fra sprækkerne har man nok kunnet se ud over brystværnets krone og kunnet beskyde den fjende, som befandt sig 90 meter eller endnu længere borte fra rotunden, men man ville ikke kunne se ham, når han havde vovet sig blot en smule nærmere. Gluggerne, som tilsyneladende hverken har været til at lukke med lemme eller glas, er rimeligvis kun tænkt som lysåbninger uden bifunktion. — De er for øvrigt ganske smukt muret af silurkalk.

Den runde murcylinder i stokværkets centrum har en murtykkelse på omkring 80 cm, og er således, selvom den her omslutter et rum på kun små 2,8 m i tværmål, adskilligt sværere bygget end etagens ydermur. Heri finder man dog ved første øjekast intet særligt påfaldende, thi størsteparten af tagkonstruktionens vægt må også forhen have været koncentreret her, om rotundens midte. Til rummet indenfor er der en retkantet døråbning med anslagsfalse; den vender ud mod indgangen fra skyttegalleriet. Det indre får en smule indirekte lys fra to diminutive, lavtsiddende vinduer, som er udformet på samme måde som dem i det udenfor liggende rums ydermur. De to vinduer synes anbragt temmelig vilkårligt overfor den nævnte indgang. Derudover har murcylinderen en tredje lysåbning — en simpel slids — henne over døren, forskudt et lille stykke mod vest. Det sidste glughul er anbragt i en meget besynderlig højde, idet kun en tynd stenplade, som måske endog ikke er oprindelig, skiller gluggen fra murcylinderens krone, hvis rand desuden er meget sjuasket muret. Måske påtrænger sig her kun vidnesbyrdet om en skødesløshed udover den mere sædvanlige, men murkronen har dog netop det udseende, man ville vente at finde hvis man i forvejen vidste, at midtcylinderen oprindelig havde været højere, men senere var blevet afkortet og rettet til som den står nu.

I virkeligheden er det på forhånd mest sandsynligt, at den cylindriske mur nu kun er en torso. Vårdsberg rundkirke i Östergötland, hvis rotunde kun er lidet mindre end rundskibet i Østerlars, og hvis oprindelige udseende kendes fra gravninger, beskrivelser i kirkeregnskaber og en perspektivisk skitse fra 1600-tallet²⁰, er den rundbygning, som — næst Hagby — har stået Østerlars nærmest. Vårdsberg har været opbygget på tilsvarende vis omkring et rundt midtparti, der nede i rundskibet hvilede på seks fri piller, og som var ført op gennem alle bygningens etager samt kegletaget, og over dette var afsluttet som et lille centraltårn, forsynet med glughuller og kronet af et spir. Der er absolut intet, som modbeviser, at centralpartiet i Østerlars kan have været afsluttet på samme måde. Af Vårdsberg blev indmaden taget ud så sent som 1753, men har Østerlars haft et lignende stentårn, må dette være blevet fjernet længe før. Af det

kirkebillede, hvormed Resen illustrerer sin tekst, og som vel gengiver kirken som den stod omkring 1675, ser man, at Østerlars allerede dengang var afsluttet med et tag af samme art, som den nuværende store kegle. Den kluntede vending, hvormed præsteberetningen af 1624 beskriver kirken: »...med trindt (ɔ: rundt) tårn og oven trind«, tillader vel ingen sikre slutninger, men den bliver dog afgjort mere forståelig, hvis man tør antage, at Østerlars ved den tid endnu var udstyret med et rundt centraltårn. Men i så fald må kirken rigtignok have fået sin nuværende silhouet ikke længe efter, idet mindet om forandringen formentlig ellers ville være bevaret.

Med udbygningen i sten af rotundens 3. etage havde kirken fået sit endelige, af forsvarshensyn helt prægede tilsnit. Der er antagelig intet i vejen for at de beskrevne ændringer, som bygningsteknisk må betegnes som forbedringer, kan have fundet sted før 1200. Hvor tidligt man er begyndt at betage kirken noget af dens martialske udstyr, kan derimod næppe angives nøjere, men det er let at påpege, hvor man først har måttet sætte ind. Rotundens stenbyggede vægtergang har naturligvis kunnet holde i mange år, anderledes med koret, hvis gamle, flade trætag man næppe ved ombygningen har kunnet erstatte med en stenkonstruktion, idet nemlig påvirkningerne fra et så lavt spændt kuppelhvælv ville blive så store, at korets forholdsvis spinkle overmure ikke ville kunne have tålt dem. Den bibeholdte flade stridsplatform af træ må have været svær at vedligeholde og er sikkert hurtigt rådnet op.

Den næste forandring ved bygningen har da været den, at man nedbrød korets øverste etage til den nuværende murhøjde og dækkede resten med et siden ofte fornyet saddeltag, der mod øst afsluttedes med en af rå og kløvet kampmuret, stejl taggavl, den nuværende, bevarede. Denne taggavl kan desværre ikke dateres nøjere, men karakteren af det velbyggede murværk, i hvilket der ikke findes brændte sten i oprindeligt leje, er romansk, og gavlen kan for så vidt godt være blevet rejst tidligt i 1200-tallet.

Udpræget sen er derimod den næste ombygning, hvorved rotundens skyttegalleri blev lukket, og således sat ud af funktion. Man ser, at brystværnet er blevet forhøjet, hvorved dets krone er kommet til at ligge i det nuværende niveau, i plan med overkanten af vægtergangens indermur. Forhøjelsen er langt overvejende af kløvet kamp, men til muråbningerne og de mange bomhuller er der anvendt røde munkesten. Sidstnævnte materiale optræder en del steder som pletter, hvis udstrækning desværre ikke er stor nok til at man kan datere forhøjelsen ved hjælp af forbandtet i teglstensmurværkets skiftegang. Der synes nemlig ikke at være noget, munkestenene er gennemgående formuret så uregelmæssigt, at det er tvivlsomt, om skyttegalleriets ombygning skal henføres til middelalderen, eller om den kan stamme fra renaissancetid.

Hvor forhøjelsen af brystværnet begynder, sidder der hele vejen rundt en

mængde firkantede, helt gennem murværket gående bomhuller, hvis indbyrdes afstand svinger noget, men som gennemsnitlig er placeret omkring en meter fra hinanden. Ved hjælp af disse huller og løse udstikkerbomme kan man den dag i dag rigge en løbebro op, der kan gøre tjeneste ved reparationer af kegletaget, som vel har fået sit nuværende arrangement, hvorved vægtergangen står dækket, samtidig med at brystværnet er blevet forhøjet. Nogen forsvarsmæssig betydning — som middel til at udlægge et hængende skyttegalleri af træ, en slags »hourdage« — kan bomhullerne næppe have haft. De er af for små dimensioner, meget mindre end udligger-bjælkehullerne i Ols kirke (sml. s. 350). Endvidere er der ved ombygningen kun indrettet 4, endda temmelig små lugeåbninger i den forhøjede del af skyttegangens murværk. Lugerne vender mod hvert sit verdenshjørne, har falsede inderhjørner og er afdækket på forskellig vis. Den største, som vender mod nord, og sikkert er udvidet, er firkantet, to af åbningerne er fladbuede, den fjerde — i vest — afsluttes med en næsten trekantet spidsbue.

Det foran syddøren tilføjede *våbenhus* er, i hvert tilfælde nu, af et meget sent præg, og har, så vidt man kan se, alle dage været blottet for enkeltheder udover kummerlige muråbninger. De rå kampestensmure er uden sokkel, og i ældre tid var taggavlen af bindingsværk. Som sådant angives gavlen på stikket hos Thurah, og først 1870 blev den erstattet med en muret gavl af granit. For øvrigt fik våbenhuset ved samme lejlighed det nuværende vindue mod øst, og den store dør i syd. Retningslinjerne for istandsættelsen blev angivet af Herholdt, som sendte en tegning. Ved restaureringen 1955 foretog man priseligt lidt udover en fornyelse af snedkerarbejdet og taget, som nu, ligesom i de sidste 300 år, er tækket med spån (rgsk.).

Når våbenhusets mure er angivet som gotiske på planen fig. 4, beror dette hovedsagelig på den måske lidet overbevisende betragtning, at det ville være forunderligt, om Østerlars ikke skulle have haft et middelalderligt våbenhus, når et sådant dog har kunnet påvises ved næsten alle de øvrige landkirker. Hertil kommer dog, at våbenhusets dør er angivet smal, og med anslagsfalse på planen, og aftegnet rundbuet på opstalten hos Thurah, hvilket antyder, at våbenhusets mure i deres kerne kan have en nogenlunde antagelig alder.

De syv voldsomme, meget uregelmæssige *kampestenspiller*, som giver rotunden et så urkraftigt, næsten brutalt udseende, men jo i virkeligheden røber dens alderdomssvaghed og forfald, er umulige at datere, ikke mindst fordi de oprindelig har været så slet udført, at een og samme pille kan være ombygget fra grunden flere gange. Herom giver kirkeregnskaberne karakteristiske oplysninger.

De bevarede regnskaber begynder 1684. Året efter opbygger Jens Christoffersen en pille nordvest på kirken, hvortil medgår 45 tønder kalk. Pillen, som må være den nuværende 2. fra nord, synes dog ikke tilføjet ved denne lejlighed,

efter som rgsk. ikke omtaler udgift til sten, og heller ikke bemærker, at pillen byggedes »af ny«. 1698 repareredes en pille »vesten til«, 1708 »den nørre pille på kirken«. 1755 opførtes en ikke nærmere betegnet pille, hvortil medgik 78 tønder kalk og 114 læs sten, og 1759 nedtoges et stykke af en pille »næst vesten våbenhuset« og nyt »imuredes«. Tre år senere var det dog atter værre med den samme pille, som derfor blev helt fornyet af murmesteren, der ved samme lejlighed ordnede et stykke af kirkemuren, som var faldet ud oven for pillen. 1773 byggede Jens Pedersen en ny pille, og en anden »vesten til« opbyggedes »på ny« tre år senere.

1810 meddeles, at pillerne omkring kirkemuren, især på den vestre side, er meget forfaldne, og 1817 var den ene nordre pille ganske udfalden. Den opførtes af ny året efter. 1850 blev en faldefærdig pille nedtaget og dens plads udjævnet. Denne pille kan for en gangs skyld identificeres, det må være den, som endnu 1846 fandtes på korets nordside (fig. 2). — Den ovenfor omtalte pille nr. 2 fra nord er blevet omtrent helt fornyet 1921.

Ingen af kirkens *tagværker* har nogen høj ælde, over våbenhuset er det moderne, over apsis og kor af egetræ, men stærkt omsat. Apsidens på simpleste vis konstruerede tagværk (snittet fig. 9) er rejst om en »konge«, der med en rund knap rager ovenud af taget. Korets tagværk består af en række enkle bind (kortværsnittet fig. 10), som kun spænder over den højtliggende udmuring omkring korhvalvets top, nedenfor på de egentlige murkroner er der anbragt særskilte sæt af spærfødder, hvorfra der er ført lange, opskalkede overspær til de nævnte egentlige bind.

Rotundens store kegletag er i alt væsentligt konstrueret på samme måde, som i Nykirke (sml. s. 211). Heller ikke her er bjælkelaget lagt radiært, kun fem parallelt anbragte bjælker er gennemgående (fra nord til syd), og til de to yderste slutter der sig et system af stikbjælker på tværs, ordnet i vifteform. Også spær og spærstivere svarer i arrangementet så nøje til Nykirke, at de to tagværker må være nogenlunde samtidige. Tagkeglens »konge«, som over tagets spids er udstyret med den sædvanlige, profilerede, men her dog forholdsvis beskedne knap, er sikkert fornyet stykkevis i ny tid; det årstal — 1744 — hvormed den tidligere skal have været mærket, findes næppe mere. I øvrigt kan der vist ikke være tvivl om, at hele konstruktionen, i hvilken der naturligvis, som vanligt, er genanvendt en hel del gammelt egetømmer, må være helt omsat efter nyere principper og stærkt fornyet nævnte år. — En indskrift med tjærede versaler, som til tider er læselig på rotundens sydside, helt oppe under tagskægget, peger i samme retning. Den skal have følgende sammensætning: H 1744 HMH DKYS HS.

Kirken er blevet restaureret 1892 (arkitekt Mathias Bidstrup) og 1955 (arkitekt Rolf Graae); begge gange blev så godt som alt det faste inventar fornyet,

mens bygningen lodes omtrent uforandret, idet man kun lagde ny gulve (nu Hasleklinker) og ændrede en smule ved vinduerne.

Bortset fra apsiden og et mindre parti omkring nordportalen, som blev afrenset 1892, står hele kirkebygningen med hvidkalket murværk. Dens tage er tækket med spån, på samme måde, som i 1680'erne. Rotundens kegletag, hvis beklædning er ældst, er nu meget mørt, og vil sikkert blive fornyet i den nærmeste fremtid. Af spånene har hovedparten her lige afskårne ender, men forneden i keglen, ikke langt fra tagskægget, er der anvendt en del spidst afsluttede spån, som er samlet i en række store trekanter med nedadvendende spids. Dette mønster, som begrænses af to opstik, lagt af tilspidsede spån, er næsten helt udsløttet ved senere flikninger.

KALKMALERIER

I foråret 1889 undersøgte Jakob Kornerup rundkirkens vægge, og fremdrog en række *gotiske kalkmalerier*, hvis bevaringstilstand for hovedpartens vedkommende var så slet, at de ifølge hans skøn ikke stod til at redde. En nogenlunde komplet serie billeder, malet på »ovnens« ydervæg, over arkadebuerne, havde dog såpas få lakuner, at man fandt det forsvarligt at lade Kornerup istandsætte dem, hvilket skete 1892, som afslutning på restaureringen af kirkens indre.

Kornerups undersøgelse blev hemmet noget af det daværende inventar, mest generende var dog et indtil 5 cm tykt, cementblandet pudslag, hvormed vægfladerne overalt var blevet afrettet i nyere tid. Det er således ikke aldeles sikkert, at han er kommet på sporet af alt, hvad dengang endnu var muligt at finde.

Ved pudsafbankning i apsidsens hvælving fandt Kornerup farvespor, som viste, at der her havde været figurer, men »tiden og fugtigheden havde udvisket alt i uformelige pletter«, så det var ham umuligt at se, hvad denne maling havde forestillet. — Om disse figurer mere nedenfor.

På buen mellem apsiden og koret fandtes slet intet, og i korbhvælvingen var alt afbanket. — Inde i rotunden, på dennes ydervæg, har Kornerup derimod set »adskillige lodrette striber helt rundt«, og det var et par steder tydeligt, at der her havde været malet en simpel, ret tarvelig bort, sine steder udfyldt med et siksak-ornament, men ellers bestående af skrå ruder i rødbrune, grå og okkergule farver. Borten dannede en vandret afgrænsning i en højde af godt 2,8 meter over gulvet, og det forekom Kornerup, at der med visse mellemrum havde stået en række helgenfigurer ovenover det ornamenterede bånd. Disse billeder var dog ikke så anselige, at de havde nået op i ringhvælvet. Fragmenterne var meget usikre, og deres alder uvis.

Den istandsatte billedfrise brydes nu af en meget stor lakune, men har oprindeligt nået hele »ovnens« ydervæg rundt. Den gengiver hovedpunkterne i Kristi

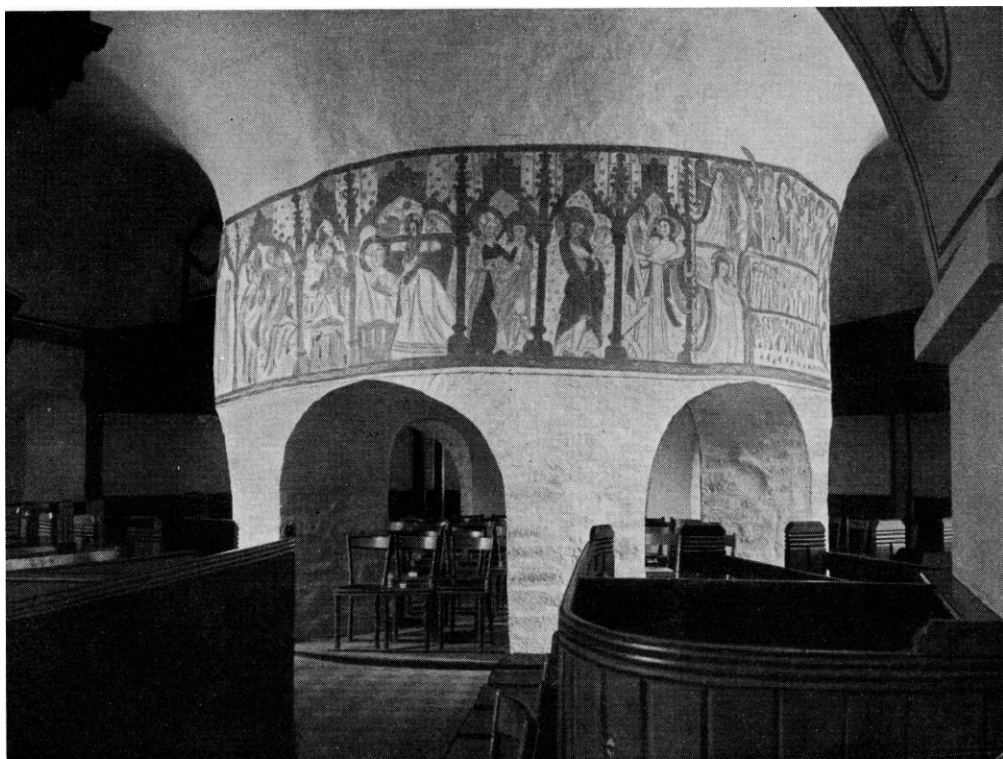

Fig. 12. Øster Larskirke. Kalkmalerier på »ovnens« ydervæg. Øverste billede efter fot. af Hude, nederste efter akvarel af Jakob Kornerup 1889.

liv, begyndende med Mariæ Forkyndelse og sluttet med en stor fremstilling af Den yderste Dag.

Figurmalingen omrammes af stereotyp, gotisk fantasi-arkitektur. Over hvert enkelt billedfelt, hvis bredde kan veksle frit, hæver sig en trepasgavl, udstyret med krabber og korsblomst, og båret af slanke, fialeprydede søjler, som danner skel mellem felterne. Seriens indledende billede findes mod nordøst, udfor korbuens nordre vange, derfra fortsætter den med solen væggen rundt. Emnerne er følgende:

Felt 1 og 2: Forkyndelsen. I det første felt engelen, holdende et — nu tomt — skriftbånd, hvorpå vel har stået den sædvanlige hilsen, og med front til venstre, mod næste felt, hvori man ser Maria. Hun bærer krone, løfter overrasket hænderne og trækker bly hagen ind, uden dog at sænke øjnene.

Felt 3: Maria møder Elisabeth, som tager hende om hagen. Hun har endnu håret udslået under kronen; Elisabeth bærer konelin.

I det 4. felt, som forestiller herberget i Bethlehem, ser man Maria ligge i en seng, holdende Jesusbarnet i de løftede hænder. Hun er nu uden krone, bærer i stedet hovedlin. Til dette optrin hører den i 5. felt afmalede Josef, som er vist med toppet jødehat på hovedet. Han sover på en stol med hånd under kind. 6. felt udfyldes helt af en episode, som er levende gengivet, men slemt forfusket ved restaureringen. Man ser her, til højre i feltet, to hærklædte mænd, som kommer ridende ind i billedet fra denne side. Af deres vel karakteriserede heste er den nærmer grå, den fjærmer rødbrun, hvilket skiller dem godt ud fra hinanden og viser malerens evne til at omgås med de ganske få farver, som stod til rådighed. Rytterne synes at have spurgt om noget, hvorpå en i feltets venstre side stående, velklædt mand giver svar med en talende håndbevægelse, i hvert fald nu, efter at billedet er restaureret. For mandens fod bøjer en lille kone — sikkert en høstkvinde — sig mod jorden, i sin løftede venstre hånd har han et stort, buketlignende neg, symboliserende markens afgrøde. Denne enkelthed — neget — må være ægte, thi det er vist på en akvarel, Kornerup har indsendt 1889, til gengæld søger man her forgæves mandens højre arm¹. Har Kornerup fremdraget denne senere?

Af 7. felt er kun lidet bevaret. Her begynder den store lakune, som ifølge Kornerup må have omfattet seks felter, og som han, for helhedsvirkningens skyld, har udfyldt med arkitektonisk staffage, kopieret efter den bevarede. Det er imidlertid givet, at de forsvundne billeder har fortsat beretningen, nogenlunde i den sædvanlige orden. Sandsynligvis er da det i 6. felt, rytterfeltet, anskueliggjorte kun en bi-handling, og fremstillingens hovedbegivenheder har måske udspillet sig i det næste, eller de to næst følgende billedfelter. Kornerup har opfattet de mandlige personer i felt 6 som de Hellige tre Konger — påfaldende nok er den pegende mand vist med en almindelig jødehat på akvarellen

af 1889, mens han efter billedets konservering er udstyret med en underlig kronelignende hovedbeklædning — men denne tydning kan ikke være rigtig. I 7. felt har der siddet en tronende potentat, skuldrende et liljescepter, uden tvivl Herodes, og forholdet er derfor snarest det, at felt 6, 7 og måske også felt 8 har hørt sammen, og har berettet om barnemordet i Bethalem. Hvis felt 7 har været smalt, må Herodes have siddet alene her, og i så fald er myrderiet foregået i felt 8. De brynjede ryttere må være to af Herodes mænd, som søger at få oplyst hvor Den hellige Familie er blevet af, og får til svar, at den er draget bort (til Ægypten), og af høstkviden og det fremviste, mirakuløst fyldige neg kan man se, at maleren her har fremstillet Sædunderet.

Den billedfølge, som fortsætter efter lakunen, er den normale. Det næste kendelige felt er kun for en del bevaret, men har forestillet Korsfæstelsen. Derpå følger en kalvariegruppe — Johannes er mærkelig nok kronraget. Dernæst, i det sidste af prydarkitektur indrammede felt, Opstandelsen: Kristus, førende sejrsfanen i venstre hånd og velsignende med den højre, står op af graven og træder ud over de sovende vagtmænd, hvis krigerske udrustning synes at være den mod slutningen af 1200-tallet og omkring 1300 brugelige.

Herefter er der akkurat plads til endnu et par småbilleder, som dog har måttet anbringes over hinanden. Øverst ses en Ecce homo-fremstilling. Kristus er her vist i halvfigur, blødende efter hudflettelsen, men vistnok uden tornekrone. Hovedet omgives af et nuomstunder blankt skriftbånd, hvis ender er slynget om hans arme. — Billedet derunder er nu et fragment uden mening.

Resten af pladsen her mod nord optages helt af et stort, på grund af væggens krumning for stort, og derfor vanskeligt overskueligt dommedagsbillede, som er myldrende fuldt af figurer; Kornerup har talt henimod 150. Billedet flankeres af engle, til venstre står to, over hinanden, i lange klæder og førende store blæsehjørn. Til højre er der kun een, men her er dragten rigere og hornet længere, hvorfor denne person antagelig skal opfattes som ærkeenglen Mikael. Billedet ligesom sprænges i to halvdele af en stor mandorla, hvori Kristus troner som verdensdommer, siddende på himmelbuen. Et løst klædebon dækker underkroppen fra anklerne til midjen og er ført om bag ryggen, hvorfra en snip er slået over venstre skulder. Sidevunden er angivet tilligemed naglegabene i fødderne og i de løftede hænder. Fra åsynet udgår to sværd.

Det øvrige af billedet er opdelt i tre zoner. I den øverste og mest anselige står et udvalg af kirkens hellige, nogle af dem kendetegnet ved attributter. I det nederste afsnit vrimler de døde op af deres grave, for derefter i midtsonen alle at vandre til højre. Til venstre for Kristus går de retfærdige ind i saligheden, til højre ser man de fortabte. Her, under ærkeenglen, opslår helvede sit gab, hvori fanden sidder skrævende på hug, og med et ondt grin fremviser sin skabede bag. Tre smådjævla håndterer fanglænken, som de har slået om de fordømtes skare.

De just beskrevne, 1892 istandsatte kalkmalerier er i høj grad præget af Kornerups naive, men ganske træfsikre pastichemaleri og har intet af vore moderne konserveringers saglige finesse. Sammenholder man de akvareller, hvormed Kornerup 1889 har bilagt sin indberetning, med det færdige resultat, finder man uoverensstemmelser af samme art som den ovenfor omtalte, og selvom dette ofte kan bero på, at han under de senere arbejder har kunnet få enkelte detaljer klarere frem, er der alligevel ikke tvivl om, at han har suppleret en hel del efter eget godtykke. Billederne lader sig derfor ikke mere tidsfæste nøjere, end Kornerup har gjort. 1889 skønnede han, at de måtte stamme fra omkring 1350, tre år senere daterede han dem til århundredets første halvdel; ingen af disse dateringer lader sig nu kontrollere.

Billedernes farveholdning er meget enkel, nogle toner rødt til rødbrunt og gult til brunt, vissengrønt, sort og gråt. Baggrunden i felterne er strøet med punkt-trekanter, himlen over det arkitektoniske udstyr med seksoddede stjerner. Maleriernes oprindelige kunstneriske kvalitet bør man lade uprøvet, deres dekorative kraft er der imidlertid intet i vejen med. Billederne virker samlende i det retningsløse rum.

I forbindelse med nogle forslag vedrørende Østerlars, som Mathias Bidstrup 1892 sendte Nationalmuseet, omtaler han, at de af Kornerup afdækkede utydelige farvespor i apsidens hvælv var rester af et billede, forestillende »3 figurer i legemsstørrelse, siddende på en fælles stol«. 1955, da hvælvets dækpuds atter blev hugget ned, kom billedet igen til syne, og det viste sig, at Bidstrups oplysninger var korrekte. Maleriets tilstand var formentlig blevet yderligere forringet, men stolen lod sig meget vel erkende. Man så til venstre en fialeprydet, gotisk sidestolpe, og i forbindelse hermed velbevarede detaljer af understolens og ryggens rigler, mellem hvilke der var tætstillede, lodrette tremmer, små drejede balustre, i een række ganske tydelige, gotiske søjler med skafttring, men ellers af spindelform. Figurerne stod meget svagt, men i hvert fald to af dem kunne følges som farvede skygger, siddende på stolen, og da den søndre figur klart nok var anbragt midt i hvælvet, må Bidstrups udsagn om de fremstillede personers antal stå til troende. De to skikkelser har haft runde, tofarvede glories, og den til venstre (mod nord) havde rødbrunt drapperi om underkroppen, mens overkroppen fremtrådte kødfarvet, og således må have været nøgen. Midtfiguren var derimod fuldt påklædt. — Til venstre for stolpen var der nogle spor af en mindre skikkelse, formentlig en biperson.

Man tør vel ikke forsøge en snævrere datering af disse billeder, men de kan dog sikkert nok have haft samme alder, som de af Kornerup istandsatte. Billedets udtydning må nødvendigvis være meget tvivlsom, men figurernes tal åbner egentlig kun to muligheder. Ifølge den ene kunne her have været illustreret, hvorledes Maria bliver kronet, siddende mellem faderen og sønnen. Dette er dog

Fig. 13. Øster Larskirke. N. Elswing 1956
Skår fra middelalderlige glasmalerier, fundne ved restaureringen 1892.

mindre sandsynligt, fordi man 1955 fik det indtryk, at figurernes holdning havde været stiv og frontal. Dertil kommer, at Mariadyrkelsen ikke tog det store op-sving før henimod middelalderens slutning; for den tid, som her kan komme i betragtning, synes pladsen over alteret vel fornem til en fremstilling af dette mere genreagtige indhold. Den anden, i sig selv mest nærliggende mulighed er, at maleriet kan have forestillet Treenigheden, anskueliggjort ved tre jævnbrydige, og altså væsens-lige personer. Hvis dette er rigtigt, er det meget at beklage, at kalkmaleriet var så ødelagt, og at det ikke har kunnet bevares. Billeder, hvor Trefoldigheden er symboliseret ved tre personer, findes ellers næppe herhjemme, og er i det hele taget meget sjældne². Mod denne art fremstillinger, som let kunne give en vis triteisme vind i sejlene, blev der allerede i 1200-tallet ivret stærkt af teologer, og 1745 blev de rent ud forbudt af pave Benedikt 12.

GLASMALERIER

Ved den 1892 foretagne omlægning af kirkens gulv blev der i jordfylden fundet 11 stykker farvet og malet glas, stammende fra middelalderlige kirkeruder, som ifølge findestederne må have siddet i korets og apsidens vinduer.

Nogle af skårene er farvede, således er eet gult, et andet overfanget med et lag rødt glas og et tredje består af to lag gennemfarvet blåt glas (fig. 13 nederst t.v.). Fem skår — foruden de omtalte, farvede, også det nederst t. h. gengivne af

ufarvet glas — er dekorerede med veludført ornamentik, malet med rødbrun smalte. På skåret nederst t.v. danner smalten bundfarve i ornamentikken, hvis naturalistisk holdte, trebladede greneværk, synes overstrøet med indbrændt, metallisk (?) pulver, strøet mellem lagene. Sidstnævnte skår kan vel tidligst være fra 1500-tallets begyndelse, af de øvrige turde de fleste være middelalderlige.

Skåret nederst t.h., som er et randskår fra en rundet bue, kan vel give nogen oplysning om målet på den vindueslysning, det har siddet i. Krumningen passer til en bue- eller cirkelbredde på omkring 25 cm; den sikkert inden tilmuringen noget udvidede lysning i korets oprindelige nordvindue måler nu 27—28 cm. Skårene befinder sig nu i Nationalmuseet (mus. nr. D. 5892).

INVENTAR

Af det middelalderlige, af silurkalksten murede *alterbord* er kun det forreste parti bevaret; resten er ved sidste restaurering suppleret op med håndstrøgne sten i normalformat. På en tegning af M. Bidstrup, udført i forbindelse med hans istandsættelse af alterbordet i 1891, ses bordet afsluttet af en plade med hulkel i underkant. Denne har siden været anset for tabt, men er muligvis identisk med det øverste trin i den udvendige trappe til våbenhuset¹.

†*Alterklæder*. 1) Af rødt klæde, skænket 1690 af kaptajn Westervald for et lejersted. 2) 1741, af rødt klæde. 3) 1827, af rødt fløjl. 4) 1842, af rødt silkefløjl med guldgalioner (rgsk.).

Altartavlen (fig. 14) er et snitværk i renaissance fra o. 1600 af den på Bornholm almindelige baldakintype, men den indtager dog en særstilling i kraft af sin mere end vanligt kultiverede udførelse. Storstykkets to arkadefelter har tilspidsende pilastre med kannelering forneden og udskårne blomster og bladværk oventil; hermerne bærer små joniske kapitæler, og bueslagene har beslagværk med ædelstensbosses samt inderst en æggestav. I toppunktet sidder et bladsmykket volutornament. Buehjørnerne er udfyldt med englehoveder, hvis ansigter dog mangler på eet nær. Foran storstykket står tre søjler med høje beslagværksprydbælter, kannelerede skafter og korinthiske kapitæler. Det forkrøbbede postament har under de ydre storsøjler ejendommelige, svungne, beslagværkssmykkede fremspring med joniske kapitæler, mens det midterste fremspring er ødelagt 1817 ved anbringelsen af en lille fyrretræstavle. Storgesimsens frise opdeles af syv volutsvungne konsoller, som bærer en forkrøbbet liste med æggestav og tandsnit. Storvingerne mangler. Til tavlen hører en hvælvet baldakin, hvis kappe er fornyet. Gesimsens frise er delt i tre felter med store diamantbosses. Kronlisten bærer tre kartoucheagtige topstykker, det midterste med et

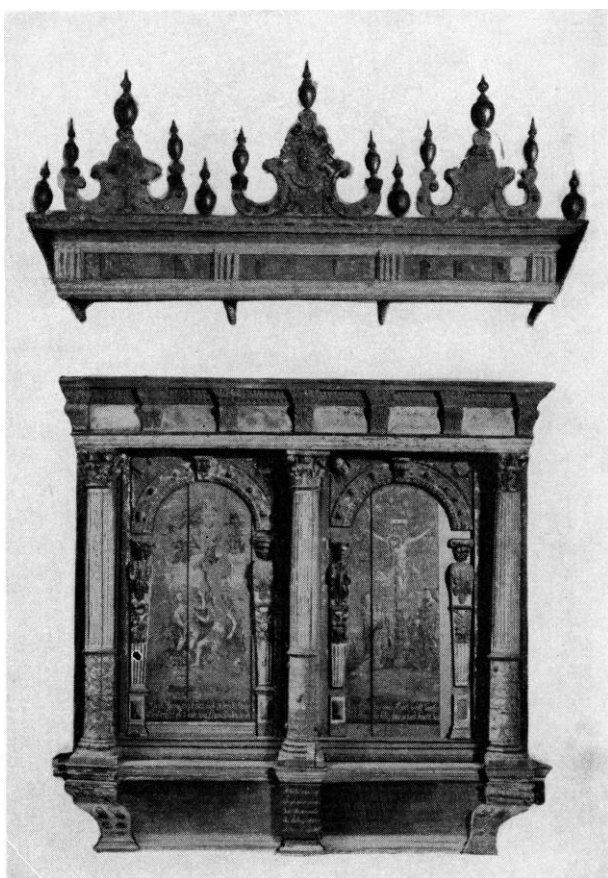

Fig. 14. Øster Larskirke. N.J. Termansen 1949
Altartavlen før sidste istandsættelse (s. 420).

udskåret solansigt og rester af et blomstermotiv, på de andre er pålimet snitværk gået tabt.

Altartavlen er i 1956 nystaffet af kunstneren Poul Høm, som i storfelterne har malet billeder af Kristus med brødet og vinen. På rammeværket er ældre indskrifter respekteret. Ved en undersøgelse 1949² konstateredes i det mindste fem hele eller partielle stafferinger, hvoraf den ældste, fra 1605, var en karakteristisk renaissancestaffering med guld, sølv, farver og lasurer, lagt på kridtgrund. Den næste staffering er fra 1638, og i løbet af 1700'rne er tavlen blevet malet to gange. Fra første halvdel af 1700'rne stammer to malerier (olie på træ) i storstykkets arkadefelter, forestillende syndefaldet og Kristus på korset (nu deponeret i Bornholms museum). En partiel staffering og delvis opmaling fra 1817 skyldes maler H. Boss (rgsk.). På tavlen er konstateret mange indskrifter fra forskellig tid. Under de nævnte malerier i storstykket ses oprindelige fraktur-

indskrifter med guld på sort bund, i syd nadverordene, i nord vistnok Fadervor. Samtidig hermed er ordlyden af versalindskriften i nordre postamentfelt, som dog er opmalet 1638: »Anno MDCV insulæ hujus gubernatore generoso viro Johanne Lindenow d(omi)no de Øslef, ecclesie hujus pastore Laurentio Olai Fiono tabula hæc in laudem dei et templi ornamentum suis coloribus est depicta« (»i 1605, da velbyrdig mand Hans Lindenow, herre til Ørslev, var denne øs lensmand og Lars Olsen Fynbo denne kirkes præst, blev denne tavle malet med sine farver, Gud til ære og kirken til pyd«). En tilsvarende versalindskrift fra 1638, opmalet 1817, findes i søndre postamentfelt: »Anno MDCXXXIIX hujus insulæ terram gubernante generoso viro Olivero Rosenkrans domino de Demestrup, gregis hujus pastore Toma Michaelio W (i. e.) Weile, hæc tabula denuo depizta figurisqve certis adauzta« (»i 1638, da velbyrdig mand Holger Rosenkrantz, herre til Demmestrup, var befalingsmand på denne ø og Thomas Mikkelsen Vejle³ præst for hjorden her, blev denne tavle påny malet med tilføjelse af visse figurer«). En latinsk versalindskrift fra 1638 på storgesimsens arkitrav, 1. Kor. XI, er senere overmalet ligesom en række samtidige latinske indskrifter i frise-felterne: »Isaks ofring«, »Kristi billede og gestalt«(?) (figura et typus), »Det sande Guds lam«, »Han afvendte Herrens vrede«, »Sønnens soning« samt »Han knuste djævelens hoved«; indskrifterne må formodes at have hørt sammen med malerier på baldakinens oprindelige kapper. Fra 1638 stammer også en versalindskrift på underkanten af baldakingesimsens forside: »Hanc cui contigit oculis videre tabellam ille animo cogitet beneficia vera salutis: mors typi, Christi surgentis janua coeli« (»den, hvem det vederfares at have denne lille tavle for øje, han skal i sit sind tænke på frelsens sande velgerninger: den legemlige død er døren til den opstandne Kristi himmel«).

Fra 1700'rne stammer et par rimede kursivindskrifter under storstykkets malerier samt et skriftsted, Ebr. 13, 10, i storgesimsens frisefelter. Endelig er der på den lille fyrretræstavle på postamentet malet med kursiv: »I Anledning af Reformationens 3die Aarhondredes Jubelfest 1817 Blev dette op Malt«.

Som alterprydelse tjente 1878—1956 et *maleri*, Kristus i Emaus, af H. C. Koefoed.

Altersølv. Kalk i empire fra 1843 (rgsk.), 21 cm høj. Rund, profileret fod med drevet krans af spidsblade, profileret skaft med bladkranse og højt, slankt bæger med opdrevne akantusblade forneden. Københavns bystempel og mestermærke for Henrik Ludvig Schmidt (Bøje 986). Samtidig glat *disk* og cylindrisk *oblat-æske* med stempler som på kalken. *Vinkande* fra 1883. 1883 fandtes to *vinflasker* »af bly«, snarere tin: 1) »en mindre dunk« fra 1757. 2) med indskrift: »Østerlars Kirkes Weinflaske 1758«.

Sygekalk, 12,5 cm høj, bestående af dele fra forskellig tid. Den runde glatte fod er påsat 1827 af guldsmed Møser i Rønne (rgsk.), skaftet, af form som et

kantet balusterled, er rimeligvis ældre; bægeret har lodrette sider og rund bund. Ingen stempler. 1843 blev kalken forandret og oppudset af H. L. Schmidt (sml. alterkalk). Tilhørende *disk* uden stempler. *Oblatæske* fra 1883 (rgsk.), stemplet G. Kolling. Til sygekalken hører et nyere cylinderformet sølvetui.

Alterstagerne er nye. †*Alterstager*. 1684 fandtes to tinlysestager, som 1846 blev solgt, efter at der 1844 var anskaffet et par udskårne, forgyldte træstager (rgsk.).

**Røgelsekar*, gotisk, af malm. Foden mangler. Halvkugleformet skål med fire sideflader, hver med en rund bukkel på midten. Mangefaset låg af form som et pyramidespir, gennembrudt af runde og korsformede huller. Den øverste spids mangler. Indsendt til Nationalmuseet 1850⁴.

Ny *alterskranke* af smedjern.

Romansk *døbefont* af granit. Bevaret er kun den rå tilhuggede kumme, som 1956 er overdraget hertil fra Rø kirke (s. 377) og opstillet på en teglstenssokkel i »ovnen«. (Ikke hos Mackeprang). En ny *granitfont* anskaffedes 1883 (rgsk.) i stedet for en »uforsvarlig« muret font, som antagelig stammede fra 1815, da en gammel døbefont blev solgt.

Dåbsfad af tin fra 1956. †*Dåbsfade*. 1) Af messing, nævnt 1684 og senere (inventarium). 2) 1844 gives det gamle messingfad i bytte for et nyt (rgsk.). 3) Af plet, fra 1883. 1956 er anskaffet en antik *dåbskande*.

†*Fontehimmel* nævnes bl.a. 1717 og 1813. Sidstnævnte år trængte desuden døbefontens træværk (fontelåg?) til reparation (syn).

Prædikestol i renaissance fra 1595. Stolen består af fire fag og svarer nøje til prædikestolen i Rø (s. 377), blot er hjørnesøjlerne skafter kannelerede og kapitælerne forenklet. På gesims og postament er desuden anvendt intarsia på et enkelt led. Evangelisternes navne er vedføjet evangelisttegnene i storfelterne, i frisefelterne står skriftstedet Salm. 68,12, (fejlagtigt angivet som 58. salme), i postamentfelterne Matth. 9, 38 og årstallet, alt med reliefversaler på latin. Ny underdel og opgang. En *fdør* til prædikestolen nævnes 1836 (rgsk.). Uregelmæssig sekskantet himmel svarende til Rø, men sandsynligvis en snes år yngre end stolen. Topstykkerne er dog mindre end i Rø og mangler englehovederne, mens der i nyere tid på hjørnerne er anbragt spir med løvehoveder på fodstykkerne. Under loftets midtfelt sidder et stråleansigt omgivet af seks englehoveder. Himlen er ikke genopsat efter sidste restaurering.

Stolen står i rensat træ med partiel forgyldning og farve i arkadefelterne (ved Poul Høm). Himmelen er egetræsmalet med en opmalet, rimet versalindskrift på dansk, rimeligvis fra 1871, da prædikestolen blev malet og forgyldt. Inde i stolen er på et påsømmet bræt malet med kursiv: »Cor, Mentem, Lingvam dirige Christe« (»Kristus lede mit hjerte, mit sind og min tunge«). Svarende hertil stod 1756, formodentlig på dørens bagside, en dansk indskrift:

»Tak Hellig Aand
 For din Bistand
 Gjør Ordet Frugtbar, som
 Udaf min Mund nu kom.«

Stolestader af eg, med låger. Udført ved sidste restaurering. De tidligere stolestader var fra slutningen af 1800'rne. †*Skriftestol* blev fjernet 1850 (rgsk.). Af et ældre stolestade, måske skriftestolen, er bevaret en dør fra 1700'rne med rektangulær fylding i kraftig rammeprofil. Smedede bukkehornsbeslag og hængsler, nyere lås og greb. På fyldingen er med oliefarver malet et billede af sædemanden med indskriften: »Luc. 8 v. 5 Der gik en Sædemand ud etc.« Rammen er egetræsmalet. Nu i våbenhuset.

Et låsfast †*skab* til klæderne nævnes 1684 (inventarium) og solgtes 1827 (rgsk.).

Nyt *orgel*, udført af Marcussen og Søns orgelbyggeri i Aabenraa. †*Orgel* fra 1883 (rgsk.), udvidet 1891, ombygget 1931 og atter udvidet 1933. 19 stemmer. †*Orgel* købtes 1842 af J. P. Schierf for 330 rdl., men var allerede 1853 forfaldent og solgtes for 25 rbd. (rgsk.).

Et nyt egetræs *pulpitur* har afløst et ældre fra slutningen af 1800'rne. 1766 opsattes i nordsiden en ny †lægter på otte træpiller og med en vindeltrappe ved den nordre kirkedør; herfra stammer måske et panel med malede evangelistbilleder, som nu er anbragt i våbenhuset. 1814 rejstes en ny †mandfolkelægter (rgsk.).

†*Dørfløj*. Uden på kirkedøren stod 1756 at læse: »Meritum meum mors mediatoris mei«⁵ (»Min forsoners død er min skyld«).

†*Pengeblok* med jernbeslag og taskelås nævnes 1684 (inventarium).

Maleri (fig. 15) fra 1740 (rgsk.), opmalet 1764. Billedet, der er malet med olie på træ, måler 85x110 cm og forestiller Kristi dåb, ret naivt udført, med stærke farver. Foroven i en lyserød sky sidder Gudfader over en svulmende helligåndsdue; ved siden af står en frakturindskrift: »Denne er min elskelige Søn. . .«, som tydeligvis er opmalet, da en ældre indskrift af samme indhold skimtes under den lyserøde farve. Den profilerede ramme har en smuk staffering fra 1764. Den inderste hulkel er forgyldt, resten sortmalet med båndsl yng og akantusranker i blå, røde og gulbrune farver. Foroven læses »Anno 1764«. Under rammens nuværende farver skimtes en oprindelig frakturindskrift, bl.a. »Denne Taule hafuer Her« og navnet »Hans Olsen«. Ifølge rgsk. fik en maler efter akkord 20 dlr. for at renovere prædikestol, pulpitur og font samt pryde kirken med tre skilderier, det ene ved prædikestolen, det andet ved skriftestolen og det tredje ved dåben. De to førstnævnte malerier er forsvundne, mens der må være tale om en opmaling af det sidste, når der i rgsk. 1763—64 betales 5 dlr. til maleren, »som har malet Kristi dåb på en tavle«. Maleriet hænger nu i konfirmandstuen i præstegården.

Lysekronerne er 1928 kopieret efter en renaissancekrone i Ruts kirke (s. 322).

Fig. 15. Øster Larskirke.
Maleri, Kristi dåb, fra 1764 (s. 424).

O.N. 1949

Klokker. 1) Støbt af Arent Kleiman i Lybæk 1640. Om halsen indskrift med store, klare versaler i fem linjer mellem rankeborter: »Holger Rosenkrans den welbirdig mand gubernator ofver Borninholm land bewilgede mig at giore oc mig til Laurs kierke foere. Jeg med min liflige steme paminder Eder Guds ord aldrig at forgleme. Min factor Christen Larsen monewe (?) mig lot stobe til Guds ere der mand mone skifve (!) 1640. H. Tomas Mikkelsen W P RN LR T M Arent Kleiman me fecit Lubek«. På slagringen står, under en bort af skællagte skiver: »Venite ad domini domun (=domum), audite Christi evangelium, colligite hic semen gratum qvod in vestrum commodum cedat atqe (!) gaudium sempiternum« (»kom til Herrens hus, hør Kristi evangelium, sank her den gode sæd, som tilfalder Eder til gavn og evig glæde«). Hanke med løvehoveder. Tvm. 98 cm.

2) (Fig. 16) støbt 1684 af Arent Kleiman i Lybæk. Øverst på halsen en smuk jagtscene i relief, derunder en versalindskrift i fem linjer: »A(nn)o 1684 da hoyeadle oc welb. herre oberste Bendiz von Hat var overcommandant oc amptman her over landen oc sogneprest her til kirken var h. Jørgen Jenson Sode er denne klokke ved Paul Kofod overfort oc ladet omstobe til Gudes are (!)

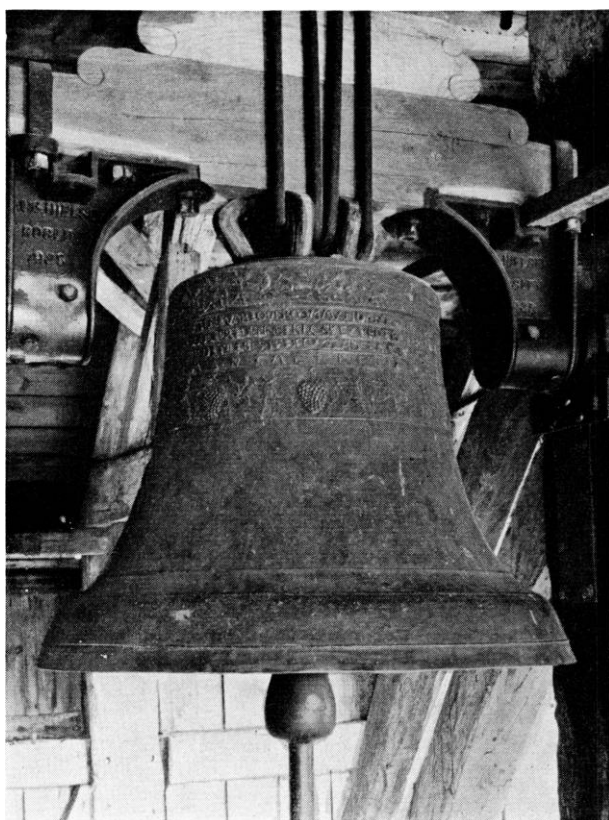

Fig. 16. Øster Larskirke.
Klokke (s. 425).

O.N. 1949

Osterlavridts kirke menighed til beste f..lade mig ved dem som sagde til mig wi ville gaa til Herrens huss. Arent Kleiman me fecit Lubeck«. På siden ses en reliefstøbt korfæstelsesgruppe og en biskop med stav. Tvm. 78 cm.

Begge ophængt på nye vuggebomme i en ellers gammel klokkestol i klokketårnets øverste stokværk.

1737 opstilledes en *†gabestok*, hvortil der brugtes en stolpe og seks pund jern. Endnu 1817 blev gabestokken fornyet (rgsk.).

GRAVMINDER

Epitafiemaleri (fig. 17) fra o. 1700 over sognepræst Jørgen Jensen Sode, død 27. juni 1700, hustruen Maren Hansdatter Ancher og børnene Jens, Herman og Margrethe⁶. Oliemaleri på lærred, nu 85 x 112 cm, i ny ramme. I billedets midte står præsten i halv figur, en face til højre. Han har sort paryk og tyndt fuldskæg og bærer ornat. I hånden holder han en opslået bog, på hvis venstre side læses:

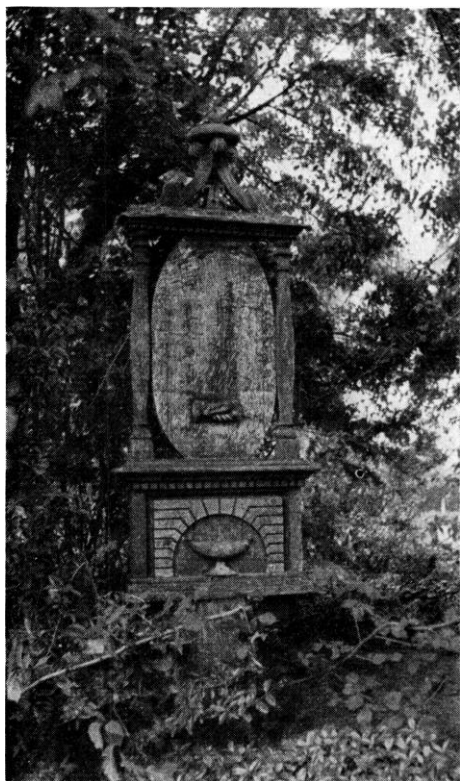

Fig. 17. Øster Larskirke. Jørgen Jensen Sodes epitafium (s. 426).

O.N. 1948

»Christi Kors er vor ære« over præstens navn; på højre side ses et hjerte med et kors over hustruens navn. Yderst til højre står hustruen, en face til venstre, iført sort kjole med hvidt skulderstykke, hvidt forklæde og sort hue med hvidt lin. I højre hånd har hun en nellike. I nederste højre hjørne ses datteren (brystbillede) i brun kjole med hvidt skulderstykke og med perlesmykke i det glatte tilbagestrøgne hår. Yderst til venstre står drengene, begge med lyst, krøllet hår og iklædt brune trøjer med hvidt, broderet halstørklæde. Over deres hoveder er alderen, otte og ti år, angivet. Øverst i hjørnet til venstre, svæver en engel med en stor rose i højre hånd. Maleriet er gentagne gange restaureret og sandsynligvis beskåret, i hvert fald forneden, hvor bogens navne delvis er forsvundne. Allerede 1757 var det forfaldent af ælde, men blev »nu påny« afskildret til kirkens prydelser, hvorfor skilderen for arbejds løn, lærred og ramme fik 10 dlr. (rgsk.). Regnskabsposten antyder nærmest en kopiering af billedet, hvilket måske heller ikke modsiges af Urne, der i samme anledning bemærker om billedet, at det blev tilladt »samme paa nye at lade smukt reparere 1758«⁷. Senere er maleriet konserveret 1887⁸ (rgsk.) og 1931⁹.

Gravsten. O. 1370. Præsten Henrik Greser, død S. Marcus' aften 1370. Gotlandsk kalksten, 200x128 cm, med stærkt slidt randskrift (fordybte majuskler) mellem to streger. Løffler har 1883 læst indskriften således: »Anno d(omi)ni MCCCCLXX in vig(i)lia s(an)c(t)i Marci ewa(n)geliste o(biit) d(omi)n(u)s Hi(n)-

Eldre fot. i NM.

Fig. 18. Øster Larskirke.

*Gravminde af træ, nu i Bornh. Mus. (s. 428).

1672. Nederst på stenen stod et latinsk distichon. Neden for alteret »i den mellemste gang«¹³.

*Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 18) o. 1830. Det ejendommeligt udformede gravminde af egetræ består af en oval skrifttavle med et par udskårne hænder, flankeret af to drejede søjler over et postament med en rundbuet niche, hvori en udskåret olielampe. Søjler og skrifttavle bærer en gesims med tandsnit og hulkel, hvorover der er anbragt et udsavet K mellem to bøjler, som bærer en rund plint, hvorpå der antagelig har stået en topfigur, eventuelt en vase. Højde ca. 200 cm. Den malede kursivindskrift er næsten helt forsvunden. I Bornholms museum.

2) O. 1853. Peder O. Dich, født 27. maj 1826 på Egeskovsgaarden her i sognet, dræbt ved et vådeskud på jagten 31. dec. 1852. Trækors med trepasformede ender og et par udskårne hænder i korsskæringen. Rektangulær skrifttavle med hulkels rammeliste og gul kursivindskrift på sort bund. 184 cm højt. I Bornholms museum.

†Gravfane. O. 1684. Ophængt til minde om kommandant og amtmand, oberst

ricus Gresci (?) or(ate) p(ro) eo« (»på evangelisten S. Marcus' aften (25. april) i Herrens år 1370 døde hr. Henrik Gresci, bed for ham«). Senere har Løffler i »Danske Gravstene fra Middelalderen« foretrukket at læse efternavnet Greser¹⁰. Midt på stenen har været indridset en fremstilling af en præst med kalk i venstre hånd og den højre opløftet til velsignelse. Under kalken et bomærke. I de to hjørner er indhugget fire ligearmede kors, i det tredje et malteserkors, mens det fjerde er glat. Opstillet ved kirkens vestside. Indtil 1882 lå den på kirkegården, tæt nord for skibet.

†Gravsten. 1) 1620. Sognepræst Lars Olsen Middelfart (Laurentius Olai Medelfar), død 30. juni 1620, og hustru Johanne Andersdatter (Johanna Andreæ f.), »hvis legemer vi her har overgivet til jorden 24. aug. 1620«. Latinsk indskrift. I gulvet foran prædikestolsdøren¹¹.

2) 1672. Olle Nielsen Sonne, født i Sjælland 1626, kaldet til sognepræst her til menigheden 1657¹², død 29. sept.

Bendix von Hatten (sml. klokke nr. 2 s. 425), død på Lensgård 24. marts 1684. Hans lig blev samme år flyttet til Bergen af hans enke Maria Lillienskjold¹⁴.

Ved kirken findes tre *runesten* med følgende indskrifter:

1) »Thykil (eller Thorkil) rejste sten . . . søn . . .«. Uden for våbenhuset¹⁵.

2) »Broder og Emund lod rejse denne sten efter deres fader Sigmund. Krist og Sankt Mikkel og Sankta Marie hjælpe hans sjæl«. I våbenhuset¹⁶.

3) »..rails og Fuluge [de lod rej]se denne sten efter Thormar deres broder«. Den fragmentariske runeindskrift kom til syne i 1955, under restaureringen, på norddørens dæksten.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsprotokol 1684—1745, regnskaber 1755—78, 1804—89 (LA). Specifikation over inventarier m. m. 1766 (Sjællands stiftsøvrighed Y, div. sager, LA). Kommunesager 1750—79 (sognekaldsarkivet, LA). Indkomne sager 1800—05 (Sjællands bispearkiv LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1883, J. Kornerup 1889, 1891 og 1892, lærer J. A. Jørgensen 1891, P. Nørlund 1918, Charles Christensen 1939, N. J. Termansen 1949 (altertavle), O. Norn 1949 og C. G. Schultz 1947—57. — Hans Stiesdal 1955 (gravninger i det indre, i forb. m. restaureringen). — Korrespondancesager i Nationalmuseets arkiv.

Henry Petersen: Notesbog II. 1891. S. 139. — J. Kornerup: Notesbog VI. 1889—92. S. 25 og 47 ff. — Samme: Notesbog XVII. 1889—92. S. 1—6 og 84—85. — C. M. Smidt: Notesbog CIX. 1932 ff. S. 4—14 og 17. (Alle i NM).

Indledning. ¹ Dipl. Dan. 2. række, 11. bd. (Kbh. 1950), nr. 152, s. 140. ² Bornholms Stednavne (Kbh. 1950 f.), s. 307. ³ Fortegnelse over kirker og disses ejere, da forordningen af 3. juni 1809 udkom (Da. Kanc. RA). ⁴ Optegnelse i Dansk Folkemindesamling. ⁵⁻⁶ Fortegnelse over mønter, fundne i Østerlars kirke i juli 1955 (heri også en oversigt over de ældre fund), udarbejdet af Mønt og Medaillesamlingen, som har bestemt mønterne. (Genpart i NM 2). ⁷ Anledningen til diskussionen var et noget pompøst foredrag af Mathias Bidstrup, som i uddrag blev trykt (i Bh. Saml. 7, s. 1—21), og hvori Bidstrup havde gjort sig til talsmand for en datering af rundkirkerne til første halvdel af 1200-tallet. Herimod opponerede H. Hjorth, som hævdede, at rundkirkerne måtte være bygget i 1100-tallet, snarere nærmere dettes midte end dets slutning (Bh. Saml. 8, s. 38). I sit gensvar gjorde Bidstrup opmærksom på, at der i de bornholmske kirker var fundet i det mindste otte mønter, præget under Valdemar 2., og ikke bare to, som Hjorth havde udtalt (Bh. Saml. 9. s. 89). På dette replicerede Hjorth i samme årgang (s. 111), at han just fra »Den Kgl. Mynt og Medaillesamling« havde fået bekræftelse på sin påstand, og at der i rundkirkerne kun var fundet én eneste mønt fra Valdemar Sejrs tid. Bidstrup svarede derefter ganske kort (s. 114), at hans meddelelser om møntfundene også var efter Nationalmuseets opgivelser, dog med tillæg af de mønter, som havde været og endnu (med museets tilladelse) var i hans eje. Dermed var misforståelsen opklaret, og Bidstrups mønter blev indsendt til møntsamlingen. Det viste sig da, at en del af Bidstrups mønter, som han i sin tid havde fået bestemt af Herbst, nu måtte henføres til andre konger. — Hvad angår møntfundene har begge parter således ført deres strid på urigtigt grundlag. ⁸ Om fundet, se: C. G. Brunius: Hist. och arkitektonisk Beskrifning öfver Lunds Domkyrka

(Lund 1836), s. 317. — Sml. P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146—1241, Kbh. 1906. Fundet må være det her (s. 23) som nr. 60 opførte, og må have omfattet 14 stk. Valdemar 1., 40 stk. Knud 6 og 1 stk. Valdemar 2.

Bygning. ¹ Bindestedernes læselige initialer har så godt som alle kunnet tydes ved hjælp af den meget grundige og indholdsrige kronologiske oversigt over gårdenes ejendomsforhold i Østerlarsker sogn, som provst Axel Rasmussen efterlod sig, og som nu er blevet offentliggjort under titlen: Østerlarsker Sogns Gårdejere (Bh. Saml. XXX, s. 1—105). ² Ibidem, s. 2. ³ Notits på opmålingsskitse af Mogens Clemmensen (NM 2): »Ældste klokke 1640, tårnet synes at være samtidigt (jfr. svejfede knægte)«. ⁴ Gravningsberetning af Hans Stiesdal 1955. ⁵ Gravning 1947 af G. G. S. ⁶ C. M. Smidt, notesbog GIX (1932 ff.), s. 8. ⁷ Thurah, s. 53. — Brunius, s. 207. — Frölén, 2. del, s. 49. ⁸ Notesbog GIX, s. 4. — Publiceret i: Arbejdsmark 1935, s. 67. ⁹ G. M. Smidt: Ærkebiskop Eskils Borganlæg på Søborg, dets Palatium og Rundkirke, i Aarb. 1934, 2. halvbd., s. 275. ¹⁰ Arbejdsmark 1935, s. 69. ¹¹ Ifølge meddelelse af arkitekt Rolf Graae ligger der endnu som indvendig afdækning over korets udvidede sydvindue en stor plade af silurkalk, som vistnok er den oprindelige, romanske. ¹² Smidt, Arbejdsmark 1935, s. 63 f. ¹³ Tekniske modargumenter af anden art er fremført af Monica Rydbeck, i: Skånes Stenmästare före 1200 (Lund 1936), s. 219. ¹⁴ Ibidem, s. 219 og fig. 229 til venstre. ¹⁵ G. G. Brunius: Skånes Konsthistoria för Medeltiden (Lund 1850), s. 118, note 31. ¹⁶ Monica Rydbeck, anførte værk, s. 215 og passim. ¹⁷ G. M. Smidt: Østermarie Kirke, i: Aarb. 1940, 2. halvbd. 106 ff. — Her påpeger Smidt, hvor ringe lighed der ret beset er mellem maneren i den af Carl stenmester signerede portal i Östra Herrestad og Østerlarsportalen, hvis stiliserede, vegetative ornamentik forekom ham mest i slægt med Löderupmonumentet, som han heller ikke kunne anerkende som et værk af Carl. ¹⁸ Smidt, Arbejdsmark 1935, s. 66 f. ¹⁹ Frölén, 2. del, s. 57 f. — På sin rekonstruktion af Hagby kirke (1. del, s. 66, fig. 49) har Frölén ikke givet rundkoret det brystværn over det flade tag, som dog utvivlsomt må have været til stede. Lægger man dettes højde til, bliver kor og rotunde lige høje. ²⁰ Frölén, 2. del, s. 66 f. — Sveriges Kyrkor, Östergötland, bd. 1, hefte 2 (Stockholm 1921) s. 107 f. Kirkens udseende i 1680'erne fremgår af fig. 123, en veludført, samtidig skitse med påskrevne mål.

Kalkmalerier. ¹ Foruden det mystiske forhold med armen — og den senere i teksten omtalte jødehat, som bliver til en krone — er der også noget underligt at notere i forbindelse med den figur, som i teksten er regnet for en høst kvinde. På Kornerups akvarel af 1889 er dette væsen, således som Kornerup også bemærker i sin første indberetning, fremhævet med en korsglorie, men synes påfaldende nok i den ene hånd at holde noget, som uden tvivl skal være en segl. Figuren er i den første beretning omtalt som Jesusbarnet, men er efter restaureringen udstyret med hovedlin som en kvinde, og seglen er borte. Jesusbarnets tilstedeværelse nævnes ikke i beretningen af 1892, og dog fastholdes tydingen fra 1889, omend anderledes formuleret: »De hellige tre Konger ankomme til Bethlehem. Den ene er stegen af Hesten, og peger på Stjernen, de to sidde endnu til Hest ikklædte Brynjer og Brynjehætter«. — Det ville være uretfærdigt mod Kornerup at lægge for meget i disse uoverensstemmelser. Han har, som vel de fleste dengang ville have gjort, lavet nogle hurtige skitser i løbet af det første afdækningsarbejde, og på grundlag af disse udfærdiget sine akvareller efter hjemkomsten. Selve restaureringen blev færdig i løbet af utrolig kort tid. Kornerup skriver et sted, at billederne blev istandsat i september 1892, beretningen af samme år er dateret Roskilde, den 28. i samme måned. — Sikkert er således kun, at billedet har været mere ødelagt, end man nu ville formode. ² Sml.: Karl Künstele: Ikonographie der christlichen Kunst (Freiburg i. B., 1928) I, s. 222 f.

Inventar og gravminder. ¹ Iagttaget af arkitekt Rolf Graae under restaureringens sidste fase. ² Ved konservator N. J. Termansen. ³ Kaldes ellers Viborg. ⁴ Inv. nr.

11334. ⁵ Thurah s. 55. ⁶ Danske malede Portrætter IX, 174. ⁷ Urne tilf. s. 54. 1758 er sikkert det rigtige år. ⁸ Ved konservator C. G. Andersen. ⁹ Ved maleren Bertel Hansen-Svaneke. ¹⁰ Løffler, Gravsten s. 23 f., jfr. Thurah s. 57 og tavle III, fig. 2. ¹¹ Urne tilf. s. 54. ¹² Iflg. Urne tilf. s. 55 først kaldet 1658 af de svenske. ¹³ Thurah s. 54 f. ¹⁴ Thurah s. 54. ¹⁵ Jacobsen-Moltke, nr. 397. ¹⁶ Anf. v. nr. 398.

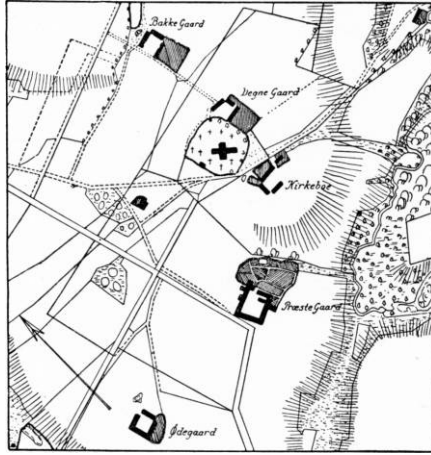

Fig. 19. Øster Larskirke. Situationsplan o. 1840.